

Уладзімер Сядура

**ПОЛАЦКАЕ ДЗІВА
СЪВІТАНАК НАД ЛАХВАЮ
ТАСТАМЭНТ**

ПОЛАЦКАЕ ДЗІВА

1

Зіма ў 1486 годзе была доўгай і лютай. Яшчэ на пачатку сакавіка стаялі злосныя маразы. Усе рэкі скаваныя тоўстым вэлюмам лёду, бялютага ад штодзённага напластаванья сънегу. Ужо каторы месяц спыніўся рух чаўноў і купецкіх баржаў па рацэ Дзвіне. Дзе-каторыя зь іх пасыпелі сваім часам адсыці з полацкае прыстані і цяпер, як тыя абледзянемлья прывіды, агромністымі патарчакамі безнадзейна глядзелі на бясконную беласынскую роўняндзь шырака разылеглага рэчышча. Чакаць ім і не дачакацца вясновай цеплыні, што павінна разваражыць заснулую прыгажуню і адрадзіць бурнае жыцьцё ўздоўж дзвінскіх берагоў.

Не чуваць цяпер на тых берагох зухаватых выкрыкаў купецкіх людзей, што давалі загады найманым, як і куды разгружанаць прывезеныя ў Полацак із Смаленску й Віцебску або з маёнткаў Паддзвіння футры й скury, мёд і воск, лён і збожжа, смалу й попел. Ня рэжа цяпер тут мясцовае вуха мова рыскіх ды кралевецкіх купцоў, якія некалі ўжо зраньня гарлапанілі па-німецку на мясцовых грузчыкаў, устаўляючы для зразумеласыці дзе-якое славянскае слова. Ня чуецца й зусім зразумелая тут гаворка віленскіх і гарадзенскіх купцоў. Замоўк стрыгат скрыняў зь сякерамі, нажамі, жалезам, воловам, медзьдзюй цынкам зь німецкіх земляў. Заціхла водгульле гуканьня паміж людзьмі, калі перакідвалі адзін аднаму пакі вугорскага й валахійскага сукна, турэцкіх сукняў. Вечер даўно ўжо разынёс і выветрыў дарэшты пахі перцу й міндалю ўздоўж прырэчных будынкаў, выпетрыўся смурод німецкага піва й кіслы пах замежных вінаў. Жыцьцё як бы зусім запынілася, усё як бы занямела, на ўсім была адзнака зімы-чарадзейкі.

Аднак сіла тае вядзьмаркі слабела й сыходзіла на нішто ў самім Полацку. Ужо на ягоным заходнім узьмежжы, уздоўж

выкручастай ракі Палаты, натоўпы хлапчукоў-падлеткаў павыраблялі сабе съцежкі на лёдзе і з крыкамі юнацкае радасці насліся на коўзанках. Вуліцы Вялікага пасаду кішэлі ад народу.

Быў гандлёвы дзень. Уздоўж Вялікай вуліцы на правым беразе Дзьвіны ды на Прабойнай вуліцы зраньня каля крамаў праходзілі грамадкі людзей, апранутых у цёплыя адзежыны з куніцавымі і сабалёвымі каўнярамі ды лісінаю падшыўкаю. Заваленая размайтym вырабамі мясцовых і замежных майстроў, дзе-хто адчыняў дззвёры ў крамы. Па Віцебскай вуліцы, Невельскім тракце ды па Прабойнай з поўначы цягнуліся вялізарныя калымагі з дабром. Іхнім вознікам проста ўперадзе, удалечыні, на Чорнай гары за Чорным ручаем, на Дзядзінцы, вымалёўваліся муры Верхняга замку. Над ім магутна ўзносіліся абрывы выцягнутых стромкаў ўвысь званіцаў Сафійскага сабору. Па гэтым бок Дзядзінцу цягнуўся лес колькі павярховых ладных дамоў полацкіх багацяў Вялікага пасаду.

На поўначы гораду пад зімовым, але ўжо досыць высокім і зыркім у сакавіку сонцам зіхацела вясёлым золатам свайго купалу Спаса-Ефрасіньнеўская царква.

Мінуўшы ўзгорыстыя палі й перасекшы Задзвінскую дарогу, кіруючыся на Гандлёвую плошчу, вознікі ўпіраліся ў Бельчыцкія ўзгоркі. На іх нельга было ня ўбачыць чатыры высачэзныя крыжы над званіцамі Барысаглебскага манаства, якія асянжалі разылеглыя там вялікакняжыя замкі. Праўда, вознікам цяпер было не да тых дойлідзкіх пэрлаў. Ім трэба было трапіць як найхутчэй да пакупнікоў места.

Гандаль у Полацку пачынаўся ад самага сьвітання. Запозыненны падводчыкі адно з зайдзрасцю паглядалі на пакупнікоў, якія ўжо ўправіліся валачы адтуль поўныя кошыкі. Купчыкі, якія ўжо выгадна прадалі свой тавар, цяпер цягнуліся да пітных дамоў. Каля каторых шынкоў чулася гамана людзей. Адтуль выходзілі ў кажухох рупных дзецокі, якія выглядалі ўжо зраньня падвесялымі, з вясёлымі словамі на вуснах.

Тым часам з Запалацця ў Вялікага пасаду новыя людзі ішлі ў ехалі на конях усё ў тым жа кірунку да Гандлёвага пляцу. Чалавекі ў жанкі, хлапцы ў дзяўчатаў, рухавыя дзееці ішлі на рынак, каб удзельнічаць ва ўсеагульным гандлі. Новы чалавек у Полацку мог вынесці ўражанье, што ўвесь Полацак бяз вынятку заняты ў той вымене.

А дзясятай гадзіне раніцы на Прабойнай вуліцы каля круто-га берагу ручая зьявіліся ваяводзкія стражнікі ѹ пачалі зганяць адтуль тыя падводы, якія заместа таго, каб зъехаць на Гандлёвую

плошчу, запыніліся тут на прыбярэжжы ѹ пачалі прадаваць на недазволеным месцы. Тымчасам на плошчы пачалі зьбіраць мыта, пяць пенязяў з падводы бралі мытнікі ваяводы. Зборка ішла гладка, тым болей, што тут жа для астуджвання жарсыцяў побач знаходзіліся і стражнікі з баёвымі сякерамі на доўгіх паліцах. Сяньня той збор прынясе ў ваяводзкую казну ладны куш — багата копаў грошай. Аднак радаснае ўзбуджэнне панавала сярод людзей на Гандлёвай плошчы ѹ вакол яе. Цэлае мора зычных галасоў будзіла гучнае рэха ѹ несла яго далёка на вуліцы полацкага Вялікага пасаду.

2

Дом купца футраў і скурных вырабаў Лукаша Скарны высіўся ѻ Вялікім пасадзе на Вялікай вуліцы на ўзьбярэжжы Дзьвіны. Адтуль добра быў бачны стары манастыр Багародзіцы, а за ім за Чорным ручаем на высокай далечыні ўздымаўся славуты Сафійскі сабор. Для тых, хто шукаў Скарныну хату, бліскучы ѻ нябесах Багародзіцкі крыж заўсёды быў добрым паказальнікам напрамку. Па той бок Дзьвіны ѻ паўднёвым кірунку красаваўся сваім званіцамі манастыр Яна Папярэдніка. Кожны малы ѹ стары мог паказаць знаны Скарныну дом у трох паверхі з вычварнымі выкрутасамі на ліштвах. Фігура выразанага з моцнага дубу шарсцістага бабра на падстрэшышы ўпрыгожвала той будынак. Па ім прыежджыя купцы лёгка знаходзілі патрэбны ім дом.

У пакоях кожны новапрыбылы бачыў разьвешаныя на съценах сабалёвый гарнастаевы скуркі. Яны ж засыпалі крэслы ѹ тапчаны. Чучала прыгатаванай да скоку на сваю ахвяру куніцы шчэрыла пашчу ѻ дальшым кутку прасторнай гасцёўні. Высокія съцены з усіх бакоў былі ўпрыгожаныя малярскімі палотнамі. На адным з іх мастак перадаваў у колерах сцэну княскага палявання — конных паляўнічых з князёўскай съвіты ѻ каляровава-парэстых гарнітурах і карункавых каўнярох, а ўперадзе іх — чараду ганчакоў з ашчэраннымі ад узбуджэння зяпамі. А перад імі — уцёкі ашалелага ад пагоні, сплоханага лася. На іншых абразах былі намаляваныя родзічы і заснавальнікі слаўнага дому Скарнынаў. Вісела колькі іншых абразоў на біблейскія тэммы. Паміж імі вылучалася сваім памерамі шматфарбная карціна, на якой было намалявана Ўаскрасэнне Хрыстовае.

Тут, у гэтай упрыгожанай абразамі гасцёўні, адбываліся многія пагадненіні купцоў з усяго сьвету са старшынёй Полацкае купецкага гільдыі Лукашом Скарynam. Апошні ведаў сабе

цану. Вялікая ягоная крама была недалёка адгэтуль, побач Гандлёвага пляцу. Калі ён часам ішоў пехатою да свае крамы каля яткаў, паглядаючы на дробныя крамкі, ён з гонарам думаў, што яны — драбяза, не раўня яму, купцу шырака знанаму ў съвеце, часта нават згадванаму ў наказах князёў і каралёў. Кожны сустречны нізка кланяўся яму ў пояс, аддаючы належнае славутаму палачаніну.

Сяньня Лукаш Скарэна не пайшоў у сваю краму. У той дзень, бінакавіка, ён меў вялікую турботу — жонка чакала дзіця. Страйшаму сыну было ўжо восем гадоў. Але Іванка яшчэ не памочнік. Хлагчанё. З дачкі невялікая дапамога. А тымчасам гандлёвы абыходак расьце. Вось жа некалі свае хлопцы яшчэ як спатрэбяцца, каб было на каго абаперціся безь ніякае рызыкі і круцельства.

Лукаш цешыўся сваім сынам Іванкам, пелегаваў, як зренку вока, надзею, што расьце будучы спадкемца, каб пасыпхова весьці далей слаўны й багаты дом Скарэна.

Акрамя ўсяго, Лукаш праз усё жыцьцё адзначаўся дзеталюбствам. Любіў гладзіць малых па галоўцы, калі сустракаў іх у часе сваіх шпацыраў або па дарозе ў краму. Наглядаючы за tym ці іншым хлопчыкам, ён заўсёды парадуноўваў яго ў думках са сваім малым Іванкам. Яму заўсёды ягоны малы здаваўся лепшым за іншых, больш кемлівым дый спрытнейшым. Цяпер прыгадваў, зь якім спрытам Іванка ў імгненьне вока мог апынуцца на самым версе даху, каб парадкаваць сваю галубятню.

Лукаш пры гэтым не забываўся, што той немец, які вучыць ужо Іванку лічэнню і дае яму ўрокі лацінскае мовы, надта ж ужо хваліць ягонага малога за посыпехі ў латыні ды і ў нямецкай мове. «Даймаю я свайго малога рознымі даручэннямі, — думаў цяпер Лукаш. — То зьбегай туды, аднісі рапунак аднаму купцу-пакупніку, то паведамі другому, каб пасыпшаўся з даўгамі, каб не было патрэбы скардзіцца ваяводзкім людзям аб няспраўнасці. Ёсьць жа людзі для гэтага іншыя. Трэба будзе абмежаваць сынаву дапамогу. Няхай лепш вучыцца больш ды й гуляе ўволову. Лепш будзе гадавацца на нашую радасць. Расьце хай на волі — некалі ў жыцьці мінецца яна».

Тут ён прыгадаў сваю Магдалену. «З часіны на часіну яна чакае дзіцяці. Паводле ўсіх адзнакаў роды мусяць стацца сяньня. Павітуха ўжо не адыходзіць ад яе ні на хвілінку. Адылі трэба й яму быць блізка. Каждай хвіліны можа яно здарыцца. Яму трэба быць тут, каб распараціцца».

З гэтымі думкамі ён падаўся ісці на другі паверх па шырокіх, бліскучых ад воску, драўляных усходках. Крыху задыхаўшыся ад таропкае хады, ён з хваляваннем адчыняў дзвіверы ў спальны пакой, дзе на шырокім ложку, затонутае ў пуховай пярыне, пад ватнаю коўдраю ляжала ягоная Магда. Ейны зблізднелы твар выразна акімляўся штагеністымі валасамі, што беспарацкавымі пасмамі рассыпаліся вакол галавы на падушцы. Збалелыя рысы твару выказвалі, што парадзіха ўжо цярпела ад болю. Павітуха трymала яе за руку й нешта прыгаворвала.

— Ну як, Магдачка, ці не прыйшоў ужо час? — запытаўся Лукаш, дарма што яно відаць было й без запытання. Лукаш глядзеў у очы Магдзе, нібыта чакаючы ейнага слова. Але парадзіха павяла вачыма на свой жывот і ледзь чутна прамовіла:

— Пачынаеца ўжо... нешта надта забалела ўнізе. Балець стала і ў грудзёх... Можа, лепш лекара прывезыці. Таго немца, што некалі Іванку прымай...

Яна хацела яшчэ нешта дадаць, але ад болю не магла прамовіць, і адно скрыўлены твар прамаўляў сам за сябе, што пачыналіся мучэнні.

— Я зараз жа загадаю паклікаць таго лекара, ён тут недалёка жыве... — прамовіў Лукаш і пабег стрымгалоў з пакою ўніз.

— Іваська, Івас! — гукнуў ён свайго хлопца на двары, дзе той гуляў зь іншымі дзецьмі, коўзаючыся на санках па абледзянељым дварышчы. — Бяжы хутчэй, Івась, на Нямецкую вуліцу да лекара, Курта Бэйкмана. Ты ж ведаеш, дзе ён жыве, быў у яго колькі разоў. Кажы яму, каб зараз жа на кані ехаў да нас. Скажы, што парадзіха чакае на яго дапамогу.

— Добра, татка, — адказаў танклявым галаском хлопчык і зараз жа пабег рухавымі крокамі ў бок Прабойнай вуліцы, каб адтуль дастацца да Нямецкай. Не прайшло й паловы гадзіны, як стары лекар Курт ужо злазіў са сваёй каламажкі ды ішоў са двара ў Скарэнову гаспаду.

3

Тым часам сонца, якое ўжо стаяла досыць высока, пачало з усходняга боку засланяцца нейкаю цёмнаю плямам. Тая паступова расла й гусыцела, рабілася менш пранікальнай для съяцла, кожнымі сваімі пасоўваньнем на сонечную кулю ўсё больш і больш зьмяншаючы ейную съяцлейшую часціцу. На вуліцах Полацку рабілася ўсё цямней і цямней. Ужо, як у тумане, пачалі хавацца ад зроку людзей абедзьве брамы Дзядзінца: паўночна-заходняя — Духаўская, што выводзіла на Себескую

дарогу, і Астроская, што злучала з Астрогам дарогаю каля зна-
нае Чырвонае вежы.

Народ з апаскай углядаўся ў тое дзіва на небе і пачаў хавац-
ца, дзе мог. Было ўжо не да гандлю. Палацкія мяшчане беглі
дахаты, каб прыхавацца пад дахам. Прыезджым не было куды
бегчы ад сваіх коней, і яны адно палахліва пазіралі на неба й
пакрыты змрокам горад. Аднекуль выпаўзalі шаптуны, якія
прапорчылі канец сьвету. А старая блазнаватая Анішчыха запы-
нілася каля ятак і пачала апавядаць пра тое, як яна бачыла ўва-
сьне нікому тут не вядомага „свяятога» Ахрыма, які раіў усім
пакідаць Палацак перад нечуваным няшчасцем. Горад нібыта
апануюць нячыстыя сілы і будуць вышукваць усіх праведнікаў,
каб спаліць іх у смале на вогнішчы на вачох блуднікаў. Гавары-
ла Анішчыха, што ўжо недзе бачыла тыя вялікія катлы ды на-
ват нарыхтаваныя для гэтага мэты смалу й карчы для падпаль-
вання. Спачатку яе слухалі з увагай. А потым нейкі малады
дзяцюк без пашаны вымавіў да старой:

— Дык чаму ж ты не ўцякаеш, падсмаліўши пяткі, замест
таго каб нам тут чмурыць галовы?

І ён, наблізіўшыся да яе, над самай галавой старой моцна
зас্বісцеў, нібыта падуў у самаробную дудку. Хто-ніхто за-
гатаў усьлед. Старая Анішчыха адно бліснула на яго злоснымі
вачыма й адразу ж зынкла... Яткі пачалі пусьцець, і адно адзі-
нотныя пешаходы яшчэ дзе-нідзе кандыбалі сваёю дарогаю
дадому.

Па часе вежа Спаса-Ефрасіннеўская царквы пачала такса-
ма зынкаць за даляглядам на поўначы гораду. У далёкай шэ-
расці толькі залацісты высокі крыж цяпер ледзь прыкметнаю
зданью яшчэ зауважаўся на пачарнелым небе. Цемень адбіра-
ла ўсе адрознасці на званіцах Сафіі, затуляла іх узорыстыя
падкрыжкі. Ужо ня бачылася знаная мігатлівасць Сафійскіх
сьценаў. Адно сем вярою саборовых па-ранейшаму ахіналі гор-
ад унізе святой раскошай і надавалі яму натхнёны высокай
мудрасцю выгляд. Паднятыя высака ўгару крыжы ледзь пры-
метнымі прывідамі па-ранейшаму арыентавалі палачаніна і
паказвалі кірунак ягонаму руху ў густым мораку.

Зацьменыне сонца над Палацкам таго шостага сакавіка за-
хапіла палачан неспадзеўкі і напоўніла іхнія душы турботным
неспакоем. Усе хутка пахаваліся па хатах, а каторых яно засыпела
наводшыбе, гнала безаглядна ў кірунку хаты. Вуліцы неўзаба-
ве апусыцелі і пачалі здавацца фантастычным марывам. Вялі-
зарнымі прывідамі сярод маленъкіх дамкоў вылучаліся шэрыя

абрысы большых камяніцаў. Людзі жагналіся, гледзячы на Са-
фійскія крыжы, перад тым як увайсці ў хату. Прайшло некалькі
часу, пакуль зынкла першае ўтрапеньне. А потым людзі, як кра-
ты, пачалі вылазіць са сваіх сковішчаў. Першымі пачалі выби-
гаць жэўжыкі-падлеткі з задымленымі шкельцамі, каб назіраць,
як сонца будзе вызваліцца паступова з паланеньня. Хлапецкая
дапытлівасць відавочна брала верх над першым прыступам
баязлівасці. Калі на пачатку зацьменія хлапчуки беглі з рэ-
чышча Палаты стрымгалоў дахаты, дык праз некаторы час яны
зноў пачалі зьбірацца на ачышчаным лёдзе тae ракі. Але на гэты
раз ня гэтак дзеля коўзаньня на ёй, а каб гуртам, дзеля веся-
лосці, наглядаць за тым полацкім дзівам, якое гэтак зъянтэ-
жыла напачатку ўсіх палачанаў і перавярнула на той дзень звык-
лы ход жыцця. Дзіячы гоман зноў перапаўняў лядовыя
прасторы Палаты і поўніў рэхам бліжэйшыя да ракі вуліцы й
плошчы. Малады запал перадаваўся старэйшым. Хутка сталі
бачныя й дарослыя з задымленымі шкельцамі ў руках перад
вачыма з узнятай да неба галавой. Яны рабілі спробы нешта
бачыць на сонцы, якое нешта надта доўга не магло вызваліцца
ад навалы на яго цёмнае сілы.

4

У доме Лукаша Скарыны тым часам адбываліся іншыя па-
дзеі. Нікога там зацьменыне ня спужала і выклікала адно ней-
кае невыразнае зьдзіўленьне. Калі ў хаце съцямнела, пакаёўка
запаліла сьвечкі і паставіла іх у гасцьцёні ды ў пакоі, дзе ляжа-
ла парадзіха. Лекар распрануўся й на запросіны Лукаша хуцень-
ка пайшоў у пакой да парадзіхі. Адтуль ужо чуліся голасныя
енкі. Курт агледзеў Магдалену, паслушаў ейны пульс, абмацаў
жывот і загадаў прынесці ўпілай вады й ручнікі.

Ад безупыннага руху людзей каля ложка хісталася польмі
съвечкі, і на твар парадзіхі клаліся съцені і пасъпешліва, мітусь-
ліва перабягалі зь ейнага твару на грудзі й коўдру. Курт ссунуў
убок зь ейных ног коўдру, вызваліў іх з-пад лішнія ношкі. Цела
парадзіхі адразу адчула палёгку, і стала лягчэй дыхаць. А Лука-
шу Курт Бэйкман загадаў выйсці з пакою парадзіхі.

Лукаш з трапіткім сэрцам стаяў за дзвярыма ў другім па-
коі і ўслухоўваўся ў кожны шорхат. Ён пераступаў з нагі на нагу,
шаптаў пацеры, вусны ягоныя ціхама вымаўлялі слова звароту
да Бога. Час здаваўся яму вечнасцю.

Калі ўжо пасъвялела ў дому і сталася бачная ікона Божай
Маці зь дзіцянём-Ісусам каля грудзей, ён раптам пачуў

за дзьвярыма выразны й прарэзылівы крык дзіцяці. Во як за-
калацілася ягонае сэрца! Ён адразу памкнуўся быў ісьці ў той
пакой і зрабіў нерашучы крок у той бок, але раптам спыніўся
і пачаў чакаць адтуль навіны. Тыя лічаныя хвілінкі здаваліся
яму гадзінамі...

Аж раптам адчыніліся запаветныя дзьверы, адтуль выйшла
пакаёўка і радасным голасам абвесыціла:

— Сын, ладны хлопец, віншую! — прамовіла яна й запра-
шальна паказала, што Лукаш можа ўвайсці. «Дзякую Богу,
відаць, дайшлі мае слова да Яго», — удзячна прамовіў ён шэп-
там і, калоцічыся ад хвалявання, увайшоў у жончын пакой.
Магдалена ляжала супакоеная, адкінуўшы голаў. Рассыпаныя
па падушцы валасы падкрэслівалі змучанасць ейнага зъяле-
лага твару. Але бачна было, што яе апанаваў ужо нейкі новы
клопат. Задаволеная нараджэннем моцнага і ўвесістага хлап-
ца, яна ціпер турбавалася іншым. Яна ўсё не магла ў сваіх дум-
ках пагадзіць нарадзіны з гэтym зацьменнем. Лукаш узяўся
лагодна за ейную руку і моцна прыціснуў яе да сваіх вуснаў.

— Дзякую табе, Магдачка, за сынка і за ўсё, што вынесла за
яго, — ціхама гаварыў Лукаш, нахіліўшыся над жонкай, узу-
шаны бачаным калі Магдаленавых грудзей ружовен'кім смак-
туном, які прыгутліўся да поўнае цыцкі чырвонен'кім роцікам.

— Гэта ж такая цемень была найшла сярод белага дня, калі
я раджала! Што гэта магло значыць, ці не на бяду якую? —
запыталася Лукаша ледзь чутным слабым голасам Магда. Курт
Бэйкман пачаў і пасыпашаўся супакоіць парадзіху.

— Гэта звычайная прыродная зьява, добра ведамая астра-
номам. Раз у якое дзесяцігодзідзе сонца засланяеца месяцам.
Але зацьменне звычайна прыносіць зямлі, над якой яно ба-
чыцца, добрыя ўраджай. Значыць, гэты год будзе ўрадлівым,
зьявяцца новыя людзі, багата народзіцца скаціны і зывяр'я, кож-
нае зерне дасыць багаты плён. А ў вас у хаце ўжо ёсьць добры
плён — такога сына вам Бог паслаў. Асяні, Ойча, гэтую слай-
ную хату вечнай любоюю, ласкай Божай!

— А тое, што ваш сынок зявіўся на сьвет якраз у момант,
калі пачало сьвятлець і зынікла цымнота, дык гэта таму, — да-
даў аўтарытэтна Курт, — што яму наканавана вялікае прызна-
чэнне быць сьветачам свайму народу: будзе множыць веду й
добра паслужыць людзям паспалітym сваім навучаньнем.

Слова адукаванага чалавека было важкім для Скарынаў. Маг-
далена супакоена з удзячнасцю зірнула на лекара. А Лукаш

паціснуў ягоную старэчую руку. Раптам усе заўважылі, што ў па-
коі зрабілася ўжо зусім сьветла. Пакаёўка кінулася гасіць сьвечкі.

Калі выйшлі на панадворак выпраўляць Курта Бэйкмана, іх
зоркі прышпалі да неба на поўдні. Сонца зноў радасна сьвяціла
над зямлём і адбівалася бліскучымі іскрамі на паддахавых ля-
дзяшках. Адылі левая частка сонца была накрытая маладзіко-
вым сярпом, які засланяў сабою прамяністую зыркасць. Не-
пранікальная шэрасць таго сярпа на сонцы засталася ў памяці
Лукаша. Ён даў сабе зарок расказаць, калі падрасце сынок,
якім выглядала сонца ў дзень ягоных нараджэнаў.

Ад таго дня ўсё жыцьцё і дзейнасць нованараджанага
пайшлі пад знакам месяца на сонцы. Ён надаесьць ім чалавечыя
твары і будзе ўжываць іх як друкарскі гуманістычны герб. Такім
вызначальным стаўся сымбалъ ягонага нараджэння.

СЬВІТАНАК НАД ЛАХВАЮ

1

— Гу-га-га! Но, ваўкарэзіна! А каб цябе воўк спляжыў! — чуліся галасы вазакоў, калі коні запыняліся па дарозе, а калёсам не было як выкаляць з выбоіны па размытых даўгімі лістападаўскімі дажджамі дарогах. Праўда, цяпер ужо, на пачатку сьнежня, падмарозіла й запарушыла першым сьняжком. А ўсё адно колы, трапіўши ў выбоіну, доўга коўзалаіся й пакідалі цяжка гружены воз на месцы, пакуль ён, падперты плячыма дарожных дзецикоў, не выкотваўся на роўную паверхню гасцінца.

Ужо цэлы тыдзень купецкі абоз з Вільні на Магілёў павольна сунуўся на ўсход. Кожнае начы каля сотні вазоў спынялася на прыдарожных дворышчах, дзе падарожныя мелі харчы й страху над галавой. А на сьвітаныні зноў гаманлівы натоўп купецкіх дзецикоў напаўняў голасам навакольле, і доўгая чарада вазоў выцягвалася ўздоўж гасцінца — насустроч ружовому золку. Сярод прызвычайных да такіх вандровак хлопцаў вылучаўся ціхай пакораю малады чалавек у даўгім, бадай што да пятай, аўчынным кажуху, з-пад якога пры хадзе выглядаў чорны гарнітур шкаляра Віленскага Калегіуму. На яго галаве цяпер была высокая — стаўбуном — мяձзведжая шапка, што ратавала вушки ад першага, а таму, здавалася, асабліва калючага, марозу. Са шчыліны паміж шапкаю ды каўняром адно вочы сьвяціліся жывымі агенчыкамі на збліклым за доўгую дарогу твары.

Удзень Мікола мала ехаў на возе, дзе яму было прызначана добрае месца на сене побач з вазаком. Ён ўсё больш тупаў побач і тым грэў ногі, — дарма што на іх былі надзетыя добрыя валёнкі, без якіх купцы ніколі не падаваліся ў падарожжа. Так рабілі бадай што ўсе маладзейшыя дзецикі — подбегам ледзь

пасыпываючы за коньмі ды безупынна галёкаючы на іх, ня так з патрэбы, як дзеля свае маладзецкае зухаватасыці.

Шкаляр ехаў да бацькі ў Гусава, дзе той служыў княжым палясоўшчыкам. Бацькаў выдзел шырака разылёгся паміж Лахваю ды Дняпром — усё некранутыя пушчы, пракаветныя лісы й урочышчы.

Чым далей адыходзіў ад Вільні, тым усё настойліней вяртаўся ў сталіцу думкамі. Далася яна яму ў знакі!.. Прыходзілася ўдзень, а часам і ўнаучы сядзець над вялізнымі фаліянтамі, напісанымі на лаціне. Больш яму былі даспадобы тыя дні, калі мог з ранняня да зъмярканыя праседжваць у мурох віленскіх манастыроў над кірылічнымі граматамі вялікіх літоўскіх князёў, калі мог з галавой акунуцца ў съвет роднае даўніны. Там ён зьведаў асалоду спазнаныя мінуўшчыны краю ліцьвінаў. Найбольш варажылі ягонае ўяўленьне Вітаўтавы дзея. Ох, як не любіў вялікі князь баязліўчай, і як хутка распазнаваў, дзе хавалася крыўда, і як ён караў хлусоў! Клятваадступнікаў судзіў, як забойцаў. Подкупы, хабар, ліхварства караў бязлітасна. Таму й перавяліся былі тыя ліхасыці ў Вялікім Княстве Літоўскім. За гэта належыцца Вітаўту найвышэйшае ўвекавечанье.

Успомніўся Міколу-шкаляру й настаўнік-канонік Эразм Цёлка. Яму Мікола абавязаны сваімі посьпехамі ў калегіуме. Пад ягонымі кіраўніцтвам ён дасканала авалодаў лаціну, навучыўся размаўляць на ёй, бліскуча дэклімаваць творы Люкэрцыя, Вэргілія, Гарацыя. Гэта ён некалі й парыў бацьку паслаць Міколу ў Вільню.

З айцом Цёлкам выпадкам пазнаёміліся ў пробашча катэдры сьвятога Станіслава ў Вільні. Тады канонік якраз распачынаў вучыць шкаляроў навуцы Божай у Вільні й адразу звярнуў увагу на дапытлівага хлапца, які ўжо тады выяўляў нязвычны нахіл дайсыці да сэнсу ўсялякае зъявы ў съвеце. Затым яму прыгадаліся выпадкі, калі айцец Эразм браў яго з сабою на перамовы ў дзяржавную канцылярию й даручаў яму сакратарскія абавязкі. Цяпер неахвотна, але згадзіўся, каб Мікола зьездзіў дахаты на Каляды — ужо колькі год ня быў у дома.

Пяціга сьнежня апоўдні купецкі абоз пераехаў бродам Лахвіцу, адкуль ужо недалёка было й да Лахвы, на поўдзень ад якой разылеглася вялікае сяло Гусава.

О, як забілася Міколава сэрца, калі яму здалося, што ён пачуў пахі роднага Гусылішча (так завуць сваё месца народжаныя там)!

На першым прыпынку Мікола расплаціўся з вознікам, аддаў яму кажух, валёнкі, скураную магерку, а сам апрануў паверх шкалярскага ўбрання сваю бравэрку. Здымоючы ласёвия рукавіцы, ён заўважыў, што намуляў імі на пальцах мазалі. «Ведама, адвыклі руکі ад грубога, даўно ўжо не трymалі лука ды дзіды. Цяпер адно да гусінага пёрка й дакранающа. Колькі год прайшло з таго часу, як з бацькам паляваў на дзікоў і ласёў! Але нішто, загоіцца хутка, а пальцы зноў прызвычаяцца да шурпатага», — падумаў ён і падаўся зь Вендаракай дарогі ў бок Гусава.

Напрасткі яму было ісьці з гадзіну. Але неўзабаве яго падбраў вознік-гусавец, які на двуколцы вяртаўся дахаты паслья гасцівання ў суседній вёсцы ў родзічай. Быстроногі конь улегцы панёс седакоў па ўкарчэлай дарозе сярод лясных гушчароў, перабітых дзе-нідзе ворывам і прымёрзлай цяпер мешаныню рэдка ўзараных палёў. Дзяцюк-ірдзель, як выявілася, добра ведаў Міколавага бацьку. Былі часы, калі яны разам выпраўляліся ў ловы. І цяпер ад піліпаўкі зноў пойдуць на промысел. Чакаюць на тую пару княжай дружыны — думаюць на зубра ісьці. Калі пан не дзяньгуб і не пудлівец, дык можа далучыцца да таго лесавання. Мікола быў рады пачуць пра такую зацнную задуму. Яму ўжо маляваліся захапляльныя карціны ловаў: мыслівя на конях, зацяты сабачы брэх, гарачая нецярпівасць сустрэчы са зверам, — як двуколка спынілася бадай што ля самай бацькоўскай сядзібы.

2

Багдан акурат у гэты час вяртаўся са свайго дзённага абходу Цемяранскай пушчы і, ужо выходзячы на прылесьсе, заўважыў двуколку, а пры ёй дзіве постасці. Адна гэта іх пазнаў адразу, бо ягоная двуколка была вядомая па ўсёй гусаўскай ваколіцы. Заўважыўшы палясоўшчыка, чырванашчокі Багуміл махнуў яму рукою з пугавішчам і крыкнуў:

— Прывёз табе твойго бакаляўра. Будзе добрая падмога ў нашых ловах.

З гэтым Багуміл съцебануў каняку й неўзабаве зынік за лясным перагонам.

Багдан не спадзяваўся ўбачыць сына тут, за сотні вёрстай ад места Віленскага. І цяпер паддаў кроку, каб хутчэй абняць сваё любаснае чадзянія, павітаць пры родным парозе. Багдан нават апусьціў на зямлю свой мушкет, каб вольнымі рукамі ашчапе-рыць атожылка з свайго кодла.

— Чаму ж не напісаў зараней, што едзеш, я ж прыехаў бы на тую дарогу сустрэць?! — выдыхнуў нарэшце Багдан паслья абдымкаў і пацалункаў.

— То ж не было калі пісаць. Як толькі атрымаў Цёлкаву згоду, дык адразу й падаўся ў дарогу. Баяўся, каб наш улюбёны канонік не перадумаў ды не затрымаў. А тут акурат дазваўся, што купецкі абоз адыходзіць з Вільні ў Магілёў. Ухапіў, што пад руку трапілася, — ды бягом у заезны двор. Ледзь пасльпееў, прыбег туды якраз перад тым, як рушылі. Дзякую Богу, усё абышлося добра. Сюды дастаўся на пяты дзень. Рады бачыць цябе ў добрым стане. А як жа матулька ды Зоська зь Ляўонкам?

— Ды добра, дзякую Богу! Хутка пабачаш іх усіх. Ды вось і яны, лёгkія на памін, — кінуў ён у бок дому. А там на парозе прыпыніліся на момант у неращучасці русаявіца дзяўчына гадоў пятнаццаці, зграбная ў постасці, з даўгімі, ледзь не па пояс, косамі, побач яе — дзесяцігадовы ценькі хлопчык, а за іх плячыма — высокая кабета ў кашулі з вышываньнем на паліках і рукавах. З хвіліну яны былі ня пэўныя, хто гэта іх наведаў у такі нязручны час. Але за момант яны пазналі голас іхняга Міколкі, і ўсе разам рушылі да яго. Маці ад радасці заплакала й нават крыху змачыла Міколаў твар, цалуючы яго ў шчокі й у вусны. За ёю кінулася цалаваць яго й быстравокая Зося. Адно Ляўончык не съпяшаўся выяўляць сваіх пачуццяў. Ён ня бачыў Міколы ўжо колькі год, адно чуў пра тое, што ягоны брат Мікола вучыцца ў сталіцы — далёкай і вялікай Вільні, што ён там стане вучоным чалавекам і што яму будуць кланяцца ўсе тутэйшыя паны й духоўнікі. Ён цяпер глядзеў на Міколаву бравэрку й, ня бачачы пад ёй шкалярскага адзеніння, думаў пра тое, што не такі ўжо брат і вялікі. Яму Мікола здаваўся цяпер нават меншым, чым быў некалі, нібыта ростам падаўся да зямлі. Калі чатыры гады таму Мікола ехаў у Вільню, быў ён для Ляўонкі высачэзным дзецюком, Ляўонка нават тримаўся за халавы Міколавых ботаў. А цяпер Ляўонка яму ўжо да вуха дацягнуўся, хутка зраўняюцца. Але гэтыя развагі Ляўонку перапыніла маці:

— Дык чаго ж ты, сынку, стаіш, вітай свайго браціка, каб яму не было чужа ў нас, пакажы сябе чуйным.

Тады й Ляўонка адважыўся падысьці да Міколы бліжэй і, апусьціўшы вочы долу, прагаварыў, ледзьве раскрываючы вусны:

— Добры дзень. Як тваё здароўе? Будзь ласкаў, заходзь у хату.

Але тут Мікола не ўтрымаўся, ухапіў Ляўонку пад пашкі, прыўзьняў яго, пацалаваў горачу ў шчаку ды панёс на руках у хату. Ляўонка адразу згубіў там сваю сарамлівасць і пачаў ужо аж надта выяўляць святацца. Ён ні на хвілінку не адыходзіўся ад брата і ўсё стараўся апавяданы яму пра іхняе жыцьцё. Расказаў пра нядайне ігрышча, ладжанае моладзьдзю на іхным прылеску, пра гулні. Мікола некалі быў і съведкам і ўдзельнікам тых гульняў, але Ляўонка гэтак смачна пра іх апавядалаў, што Мікола нібыта зноў удзельнічаў і міжвольна падзяляў Ляўонкава захапленненне. Як некалі Мікола пакідаў Гусава, малы Ляўонка, акрамя дзіцячых «Іванкі», «пастушка й ваўка», «пеўняў», «птушкі ляцяць», «хапанкі», «рэдзькі» ды «мароза», іншых гульняў ня знаў. А цяпер ён пра тыя ня згадваў. Усё вёў апавяданыне пра дарослыя гульні «була», «гула», «гуські», «бабкі» ды «калаўрот». З захапленнем расказаў, што ягоны бок заўсёды перацягвае іншых, калі счапляюцца загнутымі ў локцях рукамі й цягнуць у свой бок, каб разарваць ланцуг. А цяпер маюць намер на ільдзішчы на прыдуброўнай паляні ўбіць кол, начапіць на яго кола з жэрдкай, а да яе прыматацца санкі:

— Будзем круціць кола, а санкі будуць несыціся па круге ліхаманкава. Во съмеху будзе, як пачнучь адзін па адным валіцца ў сънег з тых санак! А я ўтрымаюся да канца. Мяне ўжо колькі разоў хлопцы ставілі выбранынкам, бо я дужэйшы за іншых, калі гуляем у гулу. Гэта надоечы я як штурнуў кола, дык яно адразу за мяжу пакацілася, — дадаў Ляўонка не бяз гонару за свой спрыт.

— Ну, дык ты маладзец, але адкуль такая пыхлівасць? — зрабіў выснай Мікола з тae паходы меншага брата. — У како ж ты ўдаўся, што гэтак выхваляесься? А тварам ты ўвесы у нашу мамку, але ж я ня чую, каб наша мамка выхвалялася.

Малы нічога не зразумеў з братавых словаў і меў намер прыягваць тую гаворку далей, аж яго перапыніла сястра Зося. Тая таксама пачала падлабуньвацца да брата з гаворкою пра нядайне ігрышча, дзе гусаўскія хлопцы гралі на басэтлі, гусылях ды цымбалах, Панкрат Асташонак дзымуў у дуду, Мартын Дамінікаў граў на жалейцы, а Ларыон Гаўрукоў біў у бубен.

— Вось фацэція была, калі ўсе хлапцы ў дзеўкі пабраліся ў пары ды кінуліся ў скокі. Ды так давалі — бы зямля гарэла пад нагамі!

Тым апавяданыям меншых не было б і канца, каб маці не паклікала ўсіх за абедзены стол. Тут усіх чакалі разнастайныя

посныя стравы. Дзеля паста на стале ляжалі адно праснакі, пірагі з грыбамі, з рэдкага быў кісель, ягадная кулага, у шырокай місе стаяла рыбная юшка. Збаны былі напоўненыя хлебным квасам, бярозавікам і мядовым зьбіценем. Прайда, з прычыны такой падзеі зявіўся гляк моцнай сіухі. Багдан наліў чаркі й паднёс першую Міколу, загадаўшы піць да дна, каб усё загаданае спраўдзілася. За імі апаражнілі свае чаркі ўсе за столом, жадаючы Міколу найлепшага.

Затым бацька загаварыў з сынам пра свае й сынавы турботы. Доўга распытваў пра Вільню, пра Эразма Цёлку. Яму падабалася, што той апякуецца Міколам, усюды выстаўляе яго наперад, бярэ з сабою да знаных людзей, даручае яму пісарскія і сакратарскія справы, нават часам радзіцца зь ім, да апошняга часу студэнтам калегіуму. Відаць, высака ацаніў Цёлка Міколавы поспехі ў лаціне. «Дзякую Богу, хоць адзін гусавец выходитзіць у людзі», — думаў Багдан, а ўголас казаў:

— А тое, што Цёлку, відаць, хутка паставяць на біскупа, дык гэта, памагай Бог, і табе ўдача. У вялікакняжацкай канцыляриі пры такім біскупе заўсёды табе знойдзеца выгодная пасада.

Трымайся толькі яго, ня збоч, як сталася зь некаторымі гусаўцамі, што падавалі надзеі, а затым зь іх выйшаў адзін пшык, — дадаў Багдан гучна. — Наш род заўсёды быў на добрай прыкмете ў вялікіх людзей. Мой бацька служыў лесніком і ніколі не абдзяліў яго ласкаю князь. І са мною князь міласцівы. От у сераду наступнага тыдня тут ён зявіцца. На ловы. Хочуць зубра высачыць. Спадзяюся, ты прылучысься, каб страянуть твой даўнейшы спрыт у гэтай справе. Мо за гады ня страціў сваё ўмельства з лукам ды дзідаю?! Ужо ж пакажы спрыт. Падтрымай гонар сына палясоўшчыка перад высокім панствам! — і счакаўшы крыйху: — Сёння ж адразу па абедзе наведай войта. Ён ужо, мусіць, чую, што ты прыехаў. Той ірдзель ужо разынёс, напэўна, навіну аб тваім прыезьдзе па ўсім Гусаве. Дык войт ужо напэўна чакае твае візыты. Ідзі безадкладна, — дадаў Багдан на заканчэнье гаворкі, — каб ня думаў, што бакаляўр зазнаўся ў нос дагары дзярэ. Ледзь Мікола крануўся, каб устаць з-за стала й ісьці ў Гусава на пабачаньне з войтам, як яго затрымала маці, абліяла:

— А мой жа сыночак, дай жа нагаварыцца з табой. Колькі гадоў ня бачыліся. Асунуўся тварам бяз матчынага догляду. Не дайду, на чым толькі трymаецца душа ў тым целе — скура

ды косьці. Няма там каму дагледзець, каб у часе паеў і папіў. Іншыя хлопцы ў такім узросьце ўжо жанатыя, дзяцей маюць, кут і дах над галавой, а тут нічога няма.

Маці ад узрушањня пусыціла ўжо была съяззу. Але тут умяшаўся бацька:

— Не з таго худы, што недагледжаны. Ад навукі гэта, багата бярэ да галавы. Затое ў людзі выходзіць. Ня плач, Кася, тым сыну не пасобіш. І не трымай яго, яму канечне трэба съпяшацца, каб аддаць належнае войту.

Але зноў сталася затрымка. Ледзь пасыпей Мікола вызваліцца з матчыных абдымкаў, як расчыніліся дзьверы і ў хату ўвайшоў гурт дзяўчат, сярод якіх былі Зосіны сяброўкі, дзьве шаснаццацігадовыя сястрыцы-блізнянкі — Кацярына й Адора Круталевічанкі. Яны падбеглі вітаць Міколу й паведамілі, што ўжо ўсё сяло ведае ёй толькі гаворыць пра тое, што да Багдана прыехаў ягоны «бакаляр» з самой Вільні. Тая навіна ўжо кружыць па Гусаве ад часу, як вярнуўся туды Багуміл Харытончык. Людзі ўжо зьбіраюцца ісці адведваць таго «бакалаляра». Мікола ледзь адкараскаўся ад тых гаварух і шпаркай хадою падаўся на Гусава.

3

На зъярканыні Мікола ішоў Гусавам і дзівіўся на дымкі, якія ўздымаліся бадай што з кожнае хаты ў шэрымі зданямі абытыкаў высокое блакітнае, без адзінае хмарынкі, неба. Ладна падмарожвала, і пад нагамі парыпваў съвежы снег. Часамі па сяле пройдзе дзе які чалавек у съвіцы ў валенай магерцы ў раптоўна зънікне за весніцамі. Два чалавекі, разьмінуўшыся зь Міколам, прагаварылі «дзяньні добры», а за тым лагодна ўсымхнуліся. Адзін з іх дадаў нават «бакалаляра» й нізка ўгнуўся. «Чулі, што вучоны палясоўшчыкаў сын ужо ў Гусаве, а тут і пазналі яго». Міколаву ўвагу заняло паўсюднае гусінае гагатанье. З кожнага двара чуліся гусіныя галасы, што адгукаліся на чалавечую мову. Відаць, прыйшоў час карміць. «О гагочуць — каб гаспадыня не забылася ім есці падкінуць. Але ж колькі іх тут — безыліч, калі такі розгалас разносіцца па ўсім Гусаве», — падумаў ён і ўспомніў, як у маленстве любіў гуляць зь імі. Якія яны паслухмянья, калі прывыкнунець да цябе. А як улетку раніцаю выйдзеш на ганак ды паклічаш — усёю гурмаю бягучы да цябе, прывабленыя смакоткамі — зяніткамі жытга ці проса. Але з тae пары, як адзін гусак ладна ўкусіў яго за мяккае месца, надоўга было тое сяброўства разладзілася.

Доўга пасыля таго Мікола яшчэ мацаў тое месца зь сіняком і ня мог забыцца на здарэньне. Аднак зь цягам часу забыўся, а вось успамін пра гусей — ягоных сябрукоў — жыве ёй да сяньня. «А ці не ад тых гусей і паходзіць назва нашага Гусава? — падумаў Мікола. — Гэта ж сапраўды, тут гусінае царства, таму можа людзі ў празвалі гэтае месца Гусавам ці Гусьлішчам. Цяпер і ў Вільні дзе каторы ведае пра Гусава, дзе я вырас. А можа калі ў далей даведаюцца пра яго, калі б стацца знаным», — падлавіў ён сябе на той фанабэрыйскай думцы і ўспомніў выхвалянъні брацейкі Лявонкі. Сталася сорамна перад самім сабою. Ускінуў вочы і ўбачыў, што падыходзіць ужо да войтавага дому.

На ніжнім паверсе было цёмна. Але на другім у вокнах съяцліся каганкі, ля брамы гарэў алейны ліхтар. Мікола пераступіў з нагі на нагу перад тым, як адважыўся ўвайсіці ў весніцы ў ціха паствукаць у дзьверы. Невысокі чалавек у дайтім сурдуце расчыніў дзьверы й запрасіў да пачакальні. За кароткі час ён зьбегаў наверх і вярнуўся з запросінамі ўзъняцца наверх, бо войт ужо за познім часам не ў канцыляры, а ў сябе ў хаце.

Мікола павольнымі крокамі па начышчаных воскам усходах падняўся ўгару і ўбачыў, што наступрач яму ідзе высокі статны чалавек сярэдніх гадоў у шараку сіняга колеру двубортнага пакрою. Паверх жупана на ім быў суконны, расшпілены ўверсе яркі кунтуш, падшыты лёгкім футрам. Віднелася кармазынавая падкладка. Падперазаны ён быў шаўковым поясам. Аксамітны адкладны каўнер выгодна адціняў дагледжаны твар войта зь невялікімі вусікамі. Паводле таго, як войт кіунуў на павітаныне ў паказаў рукою ў глыб пакою, можна было здагадацца, што гэты чалавек служыў у войску й за выслугі быў цяпер прызначаны войтам у Гусаве. Запрасіўшы сесыці, кашлянуў і адразу пачаў распытацца пра Вільню. Войт чую пра Эразма Цёлку, пра ягоныя ходаньні ў канцыляры Вялікага Княства дзеля наладжаныя сувязяў зь вялікім съветам. Але, падобна, яму хацелася ведаць пра гэта больш падрабязна. Мікола, як мог, стараўся задаволіцьвойтаву дапытлівасць.

Неўзабаве зъявілася пекная пані ў даўгой сукні, аблімаванай карункамі, у аксамітным гарсэце, вышытым залачонымі ніткамі. Яна падсела на хвіліну для размовы, а затым запрасіла за стол. Мікола пачаў быў адмаўляцца ад таго ў гэтага, аднак прыйшлося выпіць колькі чарапак кракаўскага віна ды запіць яго салодкім мёдам смаленскага вырабу.

Калі Мікола зьбіраўся ўжо пакідаць войтаву гасподу, ейны гаспадар лісльва пачаў прасіць яго, каб пры нагодзе закінуў за яго добрае слова ў Вільні перад вялікім людзьмі. Мікола ніводным словам ня выказаў абяцання, адно дробна паківаў гала-вою. Ён ужо браўся за клямку, калі раптам у хату ўвалілася колькі дзецикоў, першых пасланцоў паляўнічае дружыны, якая чакаеца тут за колькі дзён. Яны прыехалі, каб наладзіць на жаданье магната прыстанішча ўсюму паляванью, а люду можна спадзявацца не адзін тузін. Войт паспешліва разъвітаўся з Міколам і заняўся размоваю з пасланцамі.

Выйшаў Мікола на панадворак пад чыстае неба, на якім зырка блішчэлі тысячи задумёных зорак. Час ад часу роўнядзь бяздоннага нябеснага адхону праразалася зіхотнаю зынічкай, якая, каротка бліснуўшы, у момант зынікала ў бездані. Пад нагамі прыемна хрумсыцеў съняжок. Мікола нібыта ўпершыню адчуў съвежыню съвету й дайшоў дахаты ў прыўзнятym настроем.

У хаце яго ўжо чакалі: завітала колькі чалавек, каб пабачыць вучонага «бакалаля» з Вільні. Прыйшлося адказваць на іхныя зычэнні й падтрымаць гаворку колькімі сказамі-згадкамі пра жыццё ў сталечным месцыце. Гэтак надышла й поўнач.

У нядзелю з самага ранняня толькі й было клопатай, што зьбіраліся ісці ў царкву. Даўно Міколу не прыходзілася быць у «схізматыку», ужо колькі гадоў прайшло, як канонік прывёў яго да касыцёлу. Ужо й забыўся, як то хрысьціцца двумя пальцамі.

Ідучы нядзелішній раніцаю па Гусаве, Мікола адказваў кожнаму на прывітаныні, з усіх бакоў чуў:

— Вітанье пану! Добра газдою вашай міласці! Дзень добры! Чэсьць вашэці! Дзень добры васпану!

І кожны раз ён кланяўся ў адказ.

Драўляная, адназрубная, з пазалочаным крыжам, з шырокім алтарным прырубам, высокім купалам і асобнай шмат'яруснай званіцай, царква віднелася здалёку. На майдане перад царквой да пачатку службы ўжо было сабралася ладна народу. Сюды папрыяджалі не адно з Гусава, але й з вакольных вёсак і маёнткаў. Ад каляровых андаракоў, саматканых спадніц, белачырвоных намітак ды абручыкаў з аздобленымі налобнікамі, стужак, сывітак і кажухоў, бравэрак, кучомак, магерак — аж стракацела ўваччу. Звычайнья ў палявой працы сялянскія лапці цяпер замяніліся ботамі, камашамі. Кожная шляхцянка старалася ахбінуцца дарагою пярэстаю хусткай.

Раптам магутны звон агаласіў, што ўжо час ісці ў царкву. Усе падаліся да дзвярэй. Мікола разгледзеў у натоўпе ўжо знаменую постаць войта, вакол якога гуртаваліся колькі ягоных памагатых. Усе старанна хрысьціліся пры кожным згадваньні імені сьвятога. Калі ў канцы службы ўсе падыходзілі цалаваць крыж у руках сьвятара, Мікола, хоць і чуўся каталіком, палічыў за лепшае падысьці пад паstryрскае багаславеніне. Як выйшаў на двор зь цемнаватай царквы, на душы неяк пас্বятілела, зъявілася пачуцьцё съвята; вяртаючыся разам з усёй сямейкаю дадому, ішоў крыху ззаду — не хацелася съпяшацца, думаў: якое гэта шчасце дадзена народу — ягоная вера ў Божы цуд Христовага народжаньня. «Як будзем верыць, жыць пахрыстоваму — не загінем, перажывем усе нягody».

4

У сънежаньскі панядзелак 1505 году, на шэрым досьвітку, бацька з сынам выбраліся ў пушчу. Мікола папрасіўся разам пайсці ў абход, каб нагледзець тыя месцы, дзе за два дні прыйдзеца высочваць зубра. У пушчы дрэвы стаялі яшчэ шызымі ценямі, адно пакрысе началі выразней абрисоўвацца вершаліны стромкіх соснаў: нетаропка ўставала зімовае сонца. Але ўнізе ўсё яшчэ скроў стаяў непраглядны морак. Адно белы сънег падбеліваў бясконцы дол. Яны доўга ішли ў глыб лесу. Сыцежкі пазасыпала, але бацька вока упэўнена знаходзіла адно яму ведамыя адзнакі. Мікола стараўся аднавіць у памяці знаныя з дзяцінства прыкметы, бацька ахвотна дапамагаў яму напамінам пра розныя здарэньяні ў іхным лавецкім жыцці.

Крыху разъвіднела. Багдан прыгадаў, што вось каля гэтих карчоў пад тым таўшчэнным разлапістым дубам яны калісці ўпершыню сустрэліся з гаспадаром тутэйшых мясьцінаў — старым зубром, які быў заўважыў іх і сачыў сваім зыркатым вокам, гатовы да нападу. Але тады яны павольна адышлі ўбок і падаліся ў гушчар, нібыта не заўважыўшы звера. Той паставяў яшчэ колькі хвілін, але пераканаўшыся, што небясьпека мінула, павольным крокам пасунуўся ў працілегтым напрамку.

Тая сустрэча моцна запала Міколу ў памяць, бо быў ён тады яшчэ дванаццатагодовым хлапчуком і надта баяўся, каб той дзікун не падаўся за імі. Адчуў тады, як халодны пот пачаў пакрывачь сыпіну, схапіўся за бацькову руку й, калоцічыся ад страху, моцна сціснуў яе. Адышлі бацька супакоі ў яго, гаворачы:

— Ня бойся, сынку, ён ня чэпіць тых, хто яго не чапае. Як толькі ўбачыць, што мы пайшлі ўпрочкі, пакіне нас сваёй увагай, пойдзе ў другі бок. Ён такі, я ягоны нораў добра спазнаў, сустракаўся зь ім неаднокраць за гады свайго палясоўства. Няманам цяпер ужо ніякай небясьпекі.

Гэтак, прыгадваючы колішня здарэніні, незаўважна яны падышлі да поймы Лахвы. Уздоўж ракі было ўжо досьць сьветла. Лёд са снегам укрывалі берагі, і адно пасярэдзіне дзе-нідзе відаць былі цёсаныя плямы плыні.

На быстракох яна ня ўсюды замярзае. Пащукаем месца з павольнейшай плынню, там лёд грубейшы й суцэльны цераз усю раку, — сказаў бацька й паказаў рукою ўверх па рацэ.

Па глыбокім сьнезе выйшлі на адхонны бераг і за заваротам ракі ўбачылі шырокое нізкае прыбярэжжа, якое такім жа суцэльным сънежным прасцягам разълеглася й па ўсёй рачной даліне. Там яны наважыліся перайсьці на другі бок Лахвы.

Ужо і ў лесе павіднела, з суцэльнай съяніны пачалі выступаць асобныя камлі дрэваў, гонкія сасонкі ружова заблішчэлі ўверсе, запарошаны белылю хмызыняк аддзяляўся ад сънежных гурбаў на далу. Скрозь на сьнезе можна было разгледзець карункі заечых і вавёрчыных съядоў. Часам сярод іх вырозыніваліся съяды начной паляўніцы — лісы. Па часе пачалі пракідацца й глыбокія съяды ласёў і аленяў. А вось і адбіткі вялікіх капытоў — вядуць у бок ракі. А побач — другі ланцуг съядоў такіх жа капытоў, адно ўжо ў адваротным кірунку.

— Відаць, зубр ішоў да вады, а пасяля вяртаўся тэй жа сцежкаю ўначы, — заўважыў Мікола.

— Так, гэта ён, адразу пазнаеца — ні з чым ня зблытаеш. Яны заўсёды ходзяць і вяртаюцца тым жа шляхам, часам нават ідзе капытага ў капытага па ранейшым съледзе. У гэтым яны гультаі, ня любяць рабіць лішніяе работы. Акурат як наш гусаўскі Харытончык, так і маракуе, каб-то ўхіліцца ад дарожных работай. А езьдзіць любіць, вунь як носіцца на сваёй двуколцы.

Мікола зарагатаў, але з удзячнасцяй успомніў свайго возніка.

Падышлі да Банцарапскай пусткі, скрозь зарослай адно лазовым хмызыняком. Дзіўна было бачыць сярод густога хваёвага лесу паляну без аніводнага дрэўца, адно ўкрытую кустамі, цяпер зь белымі засохлымі макаўкамі-галоўкамі. Рантам вандройнікі ўбачылі заплямленую свежай чырваныню месца з прытаптаным снегам.

— Гэта воўк... Прыкончыў здабычу. Будзь асыцярожны, сынку.

Абодва мімаволі дакрануліся да мушкетаў на плячох. Далей пайшлі павольней, азіраючыся й прыгляджаючыся. Багдан расказаў, што тут, на гэтай пустцы, увесну на досьвіцьці зьбираюцца глухі.

— Таксама надта прыгожа, калі пачынаеца ток у цецерукоў. Гэтыя вылятаюць на голыя паляны, калі сыдзе снег. Па распушчаюць свае чорна-сінія хвасты, балбоучы, чуфкуюць, скачуць адзін на аднаго — нібы адбіваюць сваю паняволеную сяброўку. Часам на гэтую забаву прыйдзе паглядзець алень ці касуля — стаіць зводаль, косіць вокам: цікава!

Шкадаваў Мікола, што не сустэрэць ім гэтай парою ні тлустага лянатніка-барсука, ні кудлача-мядзьведзя: тыя на зіму пахаваліся ў сваіх логавах і бярлогах. Адлі з колькі кроакаў яны заўважылі ляснога дзіка, які частаваўся жалудамі, разрываючы снег пад дубам. Пачуўшы сънежны хруст, ён зірнуў у бок падарожных, раптоўна сарваўся зь месца й падыбаў па глыбокім сьнезе ў лясны гушчар. Доўга па лесе раздаваўся трэск сухастою.

Не адразу нават спрактыкаванае вока магло заўважыць у кашлатых ялінах вялікага майстра маскавацца — рабчыка. Птушка гэтая так спрытна хаваеца ад ястраба ці куніцы, што за ўсю дарогу Мікола ня бачыў ніводнага, хоць бацька час-часом паказваў углыб ельніку.

Зімовай парою нялётка было бегаць і скакаць танканогім казулям. Іх вострыя капыцікі правальваліся ў глыбокім ужо сьнезе. Бацьку з сынам школа было глядзець, як спалоханая імі чарада касуляў ледзь перасоўвалася па засынежаным узльесі — цяпер гэтыя красуні могуць стаіць лёгкай спажывай для хіжакі-ваўка.

Пару разоў падарожная патрапляі на аленяў. Тыя былі занятыя важнай справай — на вышэйшых месцах стараліся выкапаць з-пад снегу леташнюю траву або ласаваліся мхом ды тонкімі парасткамі. Адзін зь іх, самы вялікі, з разгалістымі рагамі, высака трymаючы галаву, пільна аглядаўся па бакох — вартаваў. А вось аленяя пара гарцуе праз навалы снегу, яны імгненнем праносяцца перад вачыма, быццам спаборнічаючы ў хуткасці.

Гэтак прахадзілі да паўдня. На прагалах съляпuchaе сонца прарабівалася скрэзъ кучмы выносістых хвояй і расцесівалася сіняватую цемень гушчару. Пры кожным парыве ветру вершаліны гнуліся ў зывінелі. А ўнізе панавала нязвыклая цішыня.

За сасоньнікам пачынаўся непраходны гушчар пракаветнага лесу, заваленага бураломам. Фантастычнымі прывідамі ляжалі пад сьнегам касцякі памёрлых дрэваў. Направа ад змрочнага гушчару віднеліся зарасьнікі вербалозу ды вольхі. А за імі, на ўзвышшы, у задуменным спакойі моўчкі азіралі свае ўладаньні, бессэнсоўна расставіўшы голыя сукі, таўствастволыя дубы. Яшчэ далей пацягнуліся бярозавыя гай і прасьцягі зъменшанага лесу — больш ясень і граб.

5

Тут і запыніліся палясоўшчык з сынам. Мікола пачаў шукаць месца для засады, каб адтуль зручней назіраць за звярамі. А Багдан стаў разглядаць съяды, каб па іх вызначыць колькасць жыўніны на гэтым адцінку пушчы. Мікола, седзячы пад хвойй, пачаў успамінаць, як колькі гадоў таму ён на кані гнаўся за лосем і як той быў вырваўся на лясную прастору й схаваўся там, Мікола нагнаў яго толькі каля Дняпра й пагнаўся за ім па вадзе. Конь, спрактыкаваны ў такіх гонях, пераплыў зь седаком глыбокую раку, вынес змоклага вершніка на левае ўзбярэжжа, але ласю ўжо ўдалося зьнікнуць у гушчары. Прыйшлося тады Міколу праседзець каля вогнішча паўдня, каб неяк абсушыцца, а ўжо ў хаце ён апынуўся толькі пад ноч, змораны дазваньня.

Але ж зубр — ня лось, ён ня надта пабяжыць ад цябе. З маленства ён знае сваю сілу — няма мацнейшага за яго. Можа ён съмяротна баднучы ня тое што аленя, а нават мядзьведзя. Уздыме сваю ахвяру на рог і штурнне на дрэва ці карчакаваты пень. А крыху пачакаўшы, падыдзе яшчэ раз, каб раструшыць і парвача на шматкі тое, што засталося ад жывое істоты.

Праўда, зубр сам не шукае чалавека. Калі няма побач малога зубраняці, зубр утаропіцца позіркам у чалавека й чакае, што той будзе рабіць. Тут трэба спакойна, ня бразгаючы зброяй, павольна падацца далей ад ягоных вачэй. Той пастаіць крыху, пільна ўгляджаючыся ў бок чалавека, а затым пойдзе далей сваёй дарогай. Але барані Божа, калі бліснуць дзідай ці бразнучы мушкетам — можа заравець, што аж лес закалоціца, і імпэтна рынуцца на парушальніка яго спакою. Тады ўжо бабця гадала, ці ўдасца чалавеку застацца жывым. Добра, калі ў часе схаваесьца за таўстое дрэва, а кудлаты могут саб'е ахвоту дужацца, ударыўшы ў ствол. Як дрэва трапіцца танчэйшае, то, бывае, ня вытрымае — рассыплецца ў шчэпкі або з коранем вывернецца й накрые сабою таго,

хто меў злую нагоду схавацца за ім. Мікола ўсякага нагледзейся за гады юнацтва, а яшчэ больш начуўся ад бацькі, ад княжых мысьлівых. Было й зь ім такое, што ўцякаў ад зубра, і толькі дзякуючы выпадку (зачапіўшыся за кашлатую ялінку, струсіў зь яе сьнег, якім на момант запарушила вочы разытранаму зъверу) выратаваўся ад, здавалася, неміучай съмерці. Седзячы цяпер у зацішку пад такой жа ялінкай, думаў пра зубра і ўспамінаў лясныя прыгоды часоў свайго дзяцінства. Ад бацькі вучыўся хадзіць асыцярожна па лесе, каб ня спудзіць зъвера раптоўным трэскам ламачча, ня шорхашець апраткаю ды рыштункам, ня стукнучь ненарокам па дрэве мушкетам. Вучыўся хадзіць крадучыся, ледзь кранаючыся долу, ледзь бачнай птушкай пераносіцца праз раўкі й крынічкі, бязгучна аблініца завалы карчоў і каменных валуноў. Ход Міколавых развагаў перапыніла чарада аленяў, якія пад правадырствам старэйшага рагача перабягалі засьнежаную дарогу. Пэўна, вядун нешта пачуў пагрэзлівае й падаўся зноў у гушчар. За ім паслухмяна адна за аднай паскакалі бязрогія выхаванкі. «Гэта яшчэ шчасьце, што не настрапілі на драпежніка — рысь. Гэты люты вораг ласёў і аленяў сваімі высокімі й дужымі лапамі ўзлазіць на дрэва ўздоўж пратаптаных казулямі ды дзікамі съцежак і цярпіліві гадзінамі съцеражэ, пакуль ня зьявіцца ахвяра. На запарушаным сънегам суку над самай съцежкай сядзіць нагатове тая кошка й бачыць адтуль кожны адмежак унізе, — прыгадваў цяпер некалі назіранае ў далёкім маленстве Мікола. Як жывёлі на будзе адна — каменем кінецца на ахвяру.

Раптам ён пачуў трэск гальля пад цяжкімі нетаропкімі крокамі. За момант Мікола ўбачыў, як з гушчара выйшай калматы гарбун, спыніўся на краі палянкі, утаропіўся позіркам у даль. Нерухомы, ён здалёк мог нагадаць вялікі воз гною, вывезены рольнікам у поле. Ад галавы ѹшы ды аж да ног пасярэдзіне ён быў укрыты даўгім, колеру падпаленай саломы касмыльлём. Пад пысаю тырчэла памяло зълямчанага валосьця, якое шчыльна ўкрывала сківіцы й тварыла штосьці накшталт хвартуха паміж пярэднімі нагамі. Два каржакаватыя, загнутыя назад рогі былі шырака пастаўленыя над зарослай лабацінай. Пярэднімі нагамі ён стаяў гэтак упорыста, што здавалася, быццам яго хтосьці піхае ззаду, а ён не паддаецца. Пасярэдзіне жывата ўнізе тырчэла зарослае поўсюдзю гузавіньне. Да валасоў на сьпіне й бакох прысталі камкаватыя ледзяшы.

Калі зубр павярнуў галаву ў бок Міколы, сталі выразна бачныя белыя плямы ля носа й пашчы — яны тварылі ўзор у кшталце кубка са сподачкам. Зарослая шыя высокім гарбом узвышалася над рагатай галавой. Пазіркаўшы яшчэ ў другі бок, зубр пачаў раскопваць капытамі сънег і выбіраць з-пад яго пажоўклю траву, запыняўся, каб пахрумстаць яе, і зноў прымайся за пошуку. «Відаць, — падумалі Мікола, — адшуквае сабе зубровую травіцу. Яна яму, як катом шалфей. Вось ён і выцягвае з-пад сънегу стужынамі й тым жывіцца, зъ ёю й лютую зіму ператрываць можа. Аж пазаўтра ці ён, ці ягоны суродзіч с пазнаецца з чалавечай хітрасцю, калі пойдуць у ход пасткі, калі за кожным кустом можа чакаць засада. Зубру, гэтаму пушчанскуму рыцару, які прызнае адно шчырую барацьбу — сілу на сілу, мужнасць на мужнасць, — цяжка будзе вытрываць няроўнае змаганье».

Зъвер, паласаваўшыся зуброўкаю, зынік у гушчары. Пачынала шарэць. Міколаў бацька, вярнуўшыся з абыходзін, з увагай выслушала Міколава апавяданье пра бачанага зубра. Калі дапалі да хаты, стаяла ўжо глыбокая ноч.

6

Наступнага дня панаехала ў Гусава шмат паноў і падпанкаў з сваімі лоўчымі ды падлоўчымі, сабачарамі ды заганятымі. Сам князь Другі-Беласельскі прыехаў з дружынаю з маёнтку пад Міхалёвым. З Баркулабава зьявіўся зь людзьмі магнат Свяцілавіч, зь Семукачыва прыехалі дворныя пана Заячкоўскага. Людзі спыняліся наноч у навакольных маёнтках, а сам князь стаў у войта. Праз увесь дзень было пацехі гусаўцам назіраць за людзьмі ў рэдка бачаных тут жупанах і кунтушах поверху. Некаторыя наслі магеркі на чатыры куты. Трапляліся і аўчынныя кучмы, і заячыя аблавухі. Нагледзеліся людзі на каляровыя картузы ды футровыя бэрэты з залатым ды срэбным вышываньнем. Дзе каторыя былі ў вільчурах, чым адразу выдавалі свае ўдачы ў паляваньні на ваўка. Гусаўская хлапцы найбольш заняліся разгляданьнем коп'яў, лукаў і стрэлаў, цікавіліся бліскучымі мячамі, баявымі сякерамі, шаблямі й мушкетамі. Маладыя шляхцюкі з гонарам несылі на сабе тыя мушкеты й надтага фанабэрыйліся тым, што здабыліся на такую нежартуюную зброю. Толькі ў піліпаўку выпадала Гусаву бачыць столкі паважнага люду. Вуліцы Гусава аж гулі ад галасоў і конскага ржаньня. Скрозь чуўся малады съмех. Гусаўская дзяўчата бытвалі як апантаныя й шчабяталі адна аднай свае спасыцярогі

адносна дзецюкоў, якія нібыта пачыналі заліцацца да туташніх шляхцянак. Да вечару не перастаўаў разносіцца па ваколіцы розгалас дзявочых песен і хлапецкіх жартаў. Аднак з надыходам ночы ўсё съціхла — заўтра ловы.

Перад раннем, калі яшчэ не патухлі ночныя зоры, пачуўся першы працяжны кліч паляўнічага рога. Ён зваў усіх на колішнюю пащу скарбовай жывёлы. Каля запаленага ліхтара князь, а затым княжы лоўчи далі апошнія загады і ўсе ўрачыста скіраваліся ў бок пушчы. Наперадзе ехаў князь і вышэйшыя паны, за імі ўвесь пошт; замыкалі паляваньне колькі вазоў, груженых паходным спратам. Сабакі вішчэлі й брахалі ад узбуджання, чакаючы знаных ім забаваў.

Мікола бачыў бацьку каля самога князя: Багдан даваў парады й, відаць, апавядаў пра бачанага пазайчора зубра. Хутка князь паклікаў Міколу й прасіў расказаць яму падрабязней. Паляваньне скіравалася на тое месца. Міколаў расказ, відаць, паддаў князю ахвоты, узмацаваўшы надзею на ўдалыя ловы. Усю дарогу ён ажыўлена пыталаўся ў Багдана пра зъверыну, пра пушчу. Калі ўехалі ў гушчар, пачынала днеч. Паляваньне падзялілася на колькі гуртоў, і кожны зь іх асьцярожна пасуваліся да таго месца іншым шляхам, пушчаючы перад сабою прыціхлы — зналі сваю справу — сабак. Спыніліся гаворкі, яшчэ нейкі час чулася навокал шорганьне ног і мяккі поступ капытоў, але неўзабаве й гэтыя шумы съціхлі. Гэтак за пару гадзінай падышлі да зубровіща. Там усе й заселі на ловы.

Як заварожаная ляжала перад людзьмі Цемяранская пушча.

Чакалі. Сонца ўжо падкаціла пад поўдзень. Прабягалі, спущжана азіраючыся на людзей, чародкі аленяў. Неспадзявана зьявіўся лось з паламаным рогам і так жа неспадзявана зынік. Вось паказаўся ланцужок дзікоў — трусілі адзін за адным — і раптам зарохкалі ѹ павярнулі назад, што ёсьць сілы пабеглі. Блізу ўвесь час перад вачыма лаўцоў мітусіліся палахлівия зайцы — не паспявалі аднай схавацца ў гушчар, як замест іх зъяўляліся другія.

Недзе далёка чуўся поклік лясное птушкі. Рэхам адгукаліся іншыя птушкі. Чым даўжэй прыходзілася чакаць, тым цяжэй было стрымліваць сабак, яны ўсё парываліся бегчы, аднак съведамасць абвязку, засвоеная гадамі навука змушалі слухацца ў іх. Не брахалі, адылі павізгвалі зь нецярплівасці, углядаючыся ў лясны прадол. Адтуль, чутны толькі ім, але незаўважны для людзкага вуха, неўся таемны шорах. Ім маляваўся поўны гукаў і пахаў съвет. Для іх гэты нябачны съвет жыў і чакаў на свой выяў.

Людзей пачала ўжо апаноўваць стома й расчараўанье: гэта ж дарэмна была прапушчаная нагода пальнуць у лася ці аленя. Але загад княжы быў не страліць, пакуль ня стрэліць сам князь. Адно княжы стрэл можа развязаць усім паляўнічым руки.

Сонца ўжо пераваліла далёка за палову свайго шляху. На тым лужку, дзе заўчора цікалі зубра Мікола з бацькам, іскрыўся пад касымі касынікамі промняў разварочаны сънег, з-пад яго выглядалі жаўтлявія травінкі, раскіданыя зубром. Вецирок разьдзымухаў іх вакол, і яны сіратліва трымалі на сънезе. Сотня вачэй была прыкавана да таго лужка. Усе глядзелі на адно месца кожны са свае засады. І раптам усе сабакі затурбоваліся й тузануліся ўперад. Шворкі напяліся. Усе выжлы ўпёрліся лапамі ў дол, каб быць гатовымі ў любы момант кінуцца на зывера. Сярод людзей запанавала мёртвая цішыня.

За момант сапраўды пачулася шорганыне й трэск крохкага шарпака. Людзі й сабакі наструніліся. Лавілі ў абсягу свайго зроку кожны рух на лужку. Здавалася, бясконца доўга цягнулася тая хвіліна, пакуль зусім зынячэйку з-за дрэваў высунулася шырокая зь белымі плямамі пыска, за ёю вынырнула ўся бурая галава. Зубр выйшаў зь лесу й, стаўшы, пачаў аглядвацца па бакох. Гэта быў той самы зывер. Мікола abl'ousя халодным потам — яму здалося, што зывер глядзіць праста на яго. Хлопец замёр, стараючыся стрымаць шалёны дых. Зубр пастаяў хвіліну, акінуў блішчастымі вачымі навакольле таго гала й скіраваўся на ўчорашнія месца. Спыніўся, яшчэ раз паглядзеў убакі, затым пачаў сваім звычаем раскідаць сънег пад ногамі й пысаю глыбака залазіць пад сънег. У гэты момант Багдан падаў знак князю, і той прыклай да пляча свой мушкет. Пачуўся аглушальны стрэл, запахла гарэлым кнотам. Зубр ледзь скрануўся зь месца, зрабіў крок убок і пачаў назіркамі цікаваць ўса ўсе бакі, як бы гадаючы, адкуль яго раптам гэтак укалола.

Апрытомнеўшы ад неўзразумелага здрэнцьвеньня, людзі замітусіліся, з усіх бакоў пачалі ляцець у зывера бязлітасныя стрэлы. Як восы, зазывінелі ў паветры дробныя кулькі. Зывер пачаў круціцца на адным месцы, шукаючы памутнелым позіркам ворага.

Тут далёка наперадзе выбеглі двое лоўчых, каб нанесыці яму съмяротныя ўдары. Вочы зывера наліліся чырвонымі гневам, і ён з рыкам, нібыта навальнічна хмара, кінуўся на неабачлівых съмелякоў. Гэты скок стаў нібы сигналам — з усіх бакоў

на зубра кінуліся людзі зь сякерамі. Двоє лоўчых зьніклі за дрэвамі. Не дабегшы да іх, зубр раптам павярнуў на чараду коньнікаў і пасыпей аднаму каню ўвагнаць свае рогі пад чэрыва ды гэтак высака падкінуў яго, што коньнік павіс на дубовым вецы. Конь рунуў вобземлю з растрывашанымі вантробамі. Тут з бакоў да зубра падбеглі троє зь сякерамі, аднаму ўдалося з размahu ўвагнаць вострае зялезіва ў валасянную тушу зывера. Але другі нязграбна пакаўзнуўся й трапіў пад зубровы капты. Зубр на хвілю адступіўся, якбы прыцэльваючыся, а затым зь сілаю ўбіў рогі ў аблікае чалавече цела, высака ўзыняў яго на рагатай галаве, зноў скінуў на зямлю й, не зважаючы на наступ лаўкоў і ўкусы сабак, нанова кінуўся да забітага й пачаў таптаць мёртвае цела. Па хвілю чалавека немагчыма было пазнаць — ён ператварыўся ў акрываўлены кусок мяса.

Тым часам зывер таксама съякаў крывёю й відавочна слабеў. Нясыцерпны боль і страта крыві рабілі сваю справу. Вочы яшчэ больш памутнелі й, здавалася, ужо нічога ня бачылі вакол. Зывер пачаў прыпадаць пярэднімі ногамі на дол. Унурыйшыся ў зямлю, ён запыніўся ў нерашучасці, нібы ня чуючы, што яму ў азадак учапіліся разъятраныя сабакі, а ў бок глыбака між рэбраў увайшоў меч. Сабраўшыся з апошнімі сіламі, ён яшчэ раз кінуўся на людзкі нагоў і падбіў пад сябе бліжэйшага дзецюка. Той пасыпей адно крэкнуць і замёр. Але зубр ужо ня мог весыці няроўнае змаганыне, апусціціўся на зямлю. Мікола падбег да зывера й, ашчаперыўшы aberuch дзіду, удалым рухам ўсадзіў зброю аж на траціну даўжыні паміж лапаткамі. Зывер апошні раз зацяжна ўдыхнуў носам і зваліўся.

Зараз жа падбеглі людзі. Князь усъміхнуўся Міколу: ты сапраўдны лавец — прачыталася ў княжым позірку. Неўзабаве паляўнічы рог паклікаў вазы. На адзін, запрэжаны двойкаю, пачалі ладаваць здабычу, каб везы ў Гусава. На два другія паклалі забітых.

Падвечар, на сконе дня, усё паляваныне на чале з князем увайшло ў Гусава.

— Вязуць, вязуць, зубра вязуць, — кричэлі на ўсё горла гусаўскія хлапцы й дзецюкі. З крыкам і галёканьнем яны беглі побач, не спушчаючы вачей з акалагага ўжо й цяпер зусім ня страшнага зывера. І бадай што нікога не дзвівала й не цікаліла, што на двух другіх вазах везылі дзіве грудкі чалавечага мяса, двух нябожчыкаў, якія яшчэ колькі часу таму былі жывымі людзьмі й гэтак жа, як і іншыя, калаціліся ад жадання сустрэцца з магутным гарбуном і даказаць усім сваю

сілу й адвагу. Накрытыя дзяружкамі, тыя два вазы праехалі незаўважанымі. Гусаўцы згрудзіліся каля воза са зьверам і заглядалі яму ў рот, разважаочы пра ўзрост паводле велічыні й стану зубоў. Зь Міколавых рук выпала акрываўленая дзіда. Не зірнуўшы пад ногі, ён пераступіў яе й падаўся преч. Туды — дзе Лахва, над якою зноў узыдзе сонца.

ТАСТАМЭНТ

1

Увесень 1933 году агульныя камэры менскае турмы папоўніліся людзьмі з унутраных камэраў, што былі за ДПУ, ды арыштантамі з так званае «камэрыканкі». Гэта ўжо былі людзі, чыё съледзства было закончанае, прысуды асобай нарады й тройкі ДПУ былі ўжо вынесеныя, і ім заставалася адно чакаць накіравання з этапам у Сібір. Ужо не было патрэбы трывамаць іх у поўнай ізаляцыі ў каменных лёхах, якія ўжо чакалі на новых арыштантаў. Іх перакідвалі ў велізарныя, на колькі дзясяткаў людзей, турэмныя пакоі, дзе ўжо былі сотні вязняў розных гатункаў. Пасыля абавязковай дзённай працы ў майстэрнях, увечары камэрная прастора поўнілася суцэльнным гулам людзкога натоўпу. На нарах і пад нарамі ляжалі ѹ сядзелі людзі рознага ўзросту, размаітых заняткаў, адрознай адукацыі й прафесіяў. Калгасынкі падкладваў пад голаў свае ануchy й укладваўся побач з прафесарам мэдыцынскага інстытуту, якому не было чаго падкладаць, бо забралі яго ў чым стаіць адразу пасыля лекцыі яшчэ ў траўні. Крымінальнікі ня мелі пры сабе нічога й адно лышпали вачыма, прыглядаючыся да рэчаў, якія зредку дзе хто меў пры сабе. Доўга разлучаныя па камэрах падсыльных, змарнелыя па чалавечым слове, усьмяглія па неабходнасці таварыскага яднання, цяпер, нарэшце сустрэліся зь некаторымі сябрамі па агульной справе так званих нацдэмаў і ніяк цяпер не маглі нагаварыцца ўдосталь. Адно ўвечары яны й маглі ўпіцца віном несканчонае гаворкі. У паветры вісеў суцэльны заслон махорачнага дыму. Ён хістаўся ѹ яшчэ больш згушчайся ад розгаласу мужчынскіх галасоў. Сярод іх вылучаўся басавы голас каржакаватага рыхага чалавека, пасаджанага ў турму за язык. Ён і тут з натхненнем ва ўвесь голас апавядаў пра тых, хто робіць кар'еру, высака ўбіраеца па лесьвіцы ўгару, а нейкі зайдзросынк стукне па

драбіне ўнізе, і ляціць той кар'ерысты дадолу. Кажны анекдот таго рыжага апавядальника выклікаў гучны рогат у слухачоў: дзе каторыя, можа, бачылі сябе ці сваіх знаёмых у становішчы таго небараці. На́т і тыя, што маўчалі, слухалі анекдотчыка зь цікавасцю і ўдзячнасцю за трапны сэнс тых зъмястоўных прыгчу. Але рыжы канчаў гаворку, і ў розных кутох пачынала разылягацца іншая, як бы спаборнічаючы зь ёю па сіле розгаласу.

Васілю Ключановічу, нядаўняму перабежчыку з Заходній Беларусі, адкуль ён уцёк дзеля перасьледу палікаў за беларускую культурна-асьветную працу сваёй бібліятэкі ў Пінску, чалавеку з асаблівай замілаванасцю да кніжак, прыходзілася асабліва цяжка. Удзень яго ганялі, як і ўсіх, на працу — рабіў у кравецкай майстэрні. Натрудзішы руکі за цэлы дзень страчэнья рукавоў якойсьці рабочай вопраткі, ён бадай што напалову жывым вяртаўся ў камэру пад вечар. Не прымаючы ўдзелу ў пустых гаворках, ён адразу прымаўся стоячы чытаць. Кнігі ў турэмнай бібліятэцы былі даступныя і нават менш былі адсаставаныя, чымся на волі. Сярод іх былі й творы Хведара Да-стаеўскага. Васіль адразу станавіўся каля нараў і стоячы, каб сьвятыло далёкай, на столі, і цъмянай лямпкі было зырчэйшым, каб рабіць друкаваны тэкст больш чытэльнім, прымаўся чытаць «Братоў Карамазавых». Тады для яго зынікаў навакольны съвет зь ягонымі вэрхаламі вакол. Ён адыходзіў з гэтага рэальна-га съвету, поўнага брыдкіх выразаў і галасу, у ідэальны съвет уяўных герояў. Яго вабілі чыны богападобнага Алёшы Карамазава, які ўсім нёс съвятыя сваёй душы, якая адбівала ў сабе Хрыстовы съвет. Ён зачытваўся tym, як ірасхіманах, старац Засіма, даваў апошнія павучаныні Аляксею Карамазаву, каб паслаць яго з манастыра ў съвет дапамагаць грэшным людзям сваім брацкім прыкладам. Засіма багаслаўляе Алёшу за ягонае аблічча. «Калі пішанічнае зерне ў зямлі не памрэ, дык заста-нецца адным, а калі памрэ, дык прынясе шмат плёну».

— Шмат будзеш мець супраціўнікаў у съвеце, але нават і ворагі будуць любіць цябе, — гаварыў Алёксу старац Засіма ў дзень свае съмерці. — Шмат няшчасціцай прынясе табе жыцьцё, але якраз ім ты ў будзеш шчаслівы, і жыцьцё багаславіш, ды іншых багаславіць змусіш — што найбольш важна.

— Алёксава аблічча, — казаў Засіма, — было асабліва любым, бо было напамінам і прароцтвам. Яно нагадвала мне майго старшага брата ў мaim дзяцінстве. Хоць ён і памёр, калі яму было ўсяго сямнаццаць гадоў, а я быў усяго дзіцянём, але я ўсім

жыцьцём сваім пераканаўся, што гэты брат мой быў мне як бы ўказанынем у мaim лёсе, наканаванынем зь неба. Каб не было яго ў мaim жыцьці, не зявіся ён, я ніколі не прыняў бы, так думаю, манаскага сану й не пайшоў бы гэтым каштоўным шляхам. А цяпер на схіле майго жыцьцёвага шляху зявілася нібыта паўтарэнныя яго: да таго ж духовае падабенства, што я ўжо неаднаразова лічыў Лёксу за брата майго, што прыйшоў быў патайна ў канцы майго шляху, для нейкага ўспаміну й пранікнення, гэтак, што я нават зыдзіўляўся самому сабе й гэткай дзіўнай марай.

Ключановічавы твар быў выразам поўнае сканцэнтраванасці на далейшым выкладзе філізофіі старца Засімы, гэтак, як яе выказваў ягоны брат-юнак.

2

А тым часам недалёка ад Васіля на нарах ляжаў малады хлапец із змарнелым тварам і таропка паводзіў сваімі вачымі то на Васілеву постасць і ягоную прыгнутую да кнігі галаву, то на пярэсты збор людзей вакол, што не спыняў свайго галасу да позніяе ночы. Платон Маланка думаў аб tym, што не даюць чалавеку й пачытаць спакойна. І як гэта яму яшчэ ўдаецца неяк чытаць і разумець чытанае? Гэта ж такі вэрхал стаць, што, здаеца, над вухам чалавека крычы — не пачуе! Ён прыгадаў Ключановічавы размовы аб польскім тэрроры ў Пінску, дзе слова беларускага не кажы — адразу жандары па першаму паказу скроў раскіданых шпікоў хапаюць і кідаюць у кутузку. Ключановічу, як стваральніку беларуска-рускай бібліятэкі, пагражай арышт і вязніца. Прыйшлося яму ўцякаць у Савецкую Беларусь. Спадзяваўся, што там будзе воля й простора для беларускага культурна-асьветніцкай дзейнасці. Але як толькі ступіў на мяжу запаветнай зямлі, адразу ДПУ запраторыла яго ў свае сутарэнні, прышывала нечуванае злачынства — шпіёнскую ролю на карысць Польшчы, ягонага найзлынейшага ворага, — а затым дала пяць гадоў ссылкі ў далёкую Сярэднюю Азію. Так заместа бацькаўшчыны мусіць небарака трапіць на чужынну, аб якой ні думаў ні съніў. Але ўбачыў затое, што ні ён адзін тут, сярод такіх жа ў камэрах перасыльнай турмы ён сустрэўся з сотнямі маладых і старых так званых нацдэмаў, якія былі адарваныя ад сваіх сем'яў, університету, а многія ад любімае працы, часта творчае дзейнасці ў галіне мастацтваў прыгожага слова, і кінуты на той жа выгнаныніцкі лёс. Дазнаўся ён, што нядаўна такі ж лёс падзялілі многія дзеячы зь Беларускай Сялянска-

Рабочай Грамады, што сваім часам, падобна яму, былі перабеглі границу, ад польскага перасьледу ратуючыся ў Савецкай Беларусі. Напачатку яны былі прынятыя з распасьцертымі абдымкамі, падаставалі добрыя пасады, а цяпер у 1933 годзе арыштуюваліся, абвінавачваліся ў многіх палітычных злачынствах і цяпер высылаюцца ў далёкія мясьціны неабдымнага СССР. Гаворкі з маладымі, як для яго веку, нацдэмамі паступова прымірылі яго з сваім незайдросным лёсам. Ён паступова пачаў менш думашь пра сябе. Ведама, што съведамасыць агульнае бяды зъмяяччае гора асобнага чалавека. Адно, з чым Васіль ня мог памірыцца, — гэта неабазнанасыць маладых людзей у рэлігійных справах. Тыя ня ведалі нічога зь съятога пісаньня, нават не ўяўлялі, якое вялікае маральнае й філязофскае значаньне маюць дзесяць запаветаў і якой магутнай сілай зъяўляецца вучэнье Господа нашага Ісуса Хрыста. З Платонам Маланкай Васіль ужо колькі разоў гутарыў на гэтыя тэмы, спрабаваў пакрысе растлумачыць яму Святое Эвангельле паводле Мацьвея, Лукі й Іаана. Але каб мець посыпех, пераканаўся, што тут патрэбна праца праз гады, каб чаго дасягнуць. Занадта ўжо сырымі й неўспрымальнымі здаліся яму гэтыя маладыя душы. У кожнай адчувалася вялікае напластаваньне бязбожніцкае прапаганды. Матар'ялістичная філязофія зрабіла сваю справу, атэістичнае выхаваньне відавочна пажынала плён свае шматгадове працы праз школу, клубы, камсамол. У гэтых адносінах лёс моладзі куды ўжо лепшы быў у Заходній Беларусі пад польскім бізуном: прынамсі, не чаплялі сілком бязбожніцкіх паглядаў. Таму апошнім часам Васіль менш часу марнаваў на ідэялагічных спрэчкі, а больш чытаў і думаў пра чалавечыя праблемы. А рапан «Браты Карамазавы» захапіў яго нагэтулькі, што ён чытаў яго стоячы пасярэдзіне камэрзы да глыбокася начы, калі ўжо заместа галаса чуўся адно раскаісты храп, які рэхам каціўся з аднаго кутка ў другі і чуўся праз вакно нават на турэмным двары. Ключановічава вуха, аднак, так прызываілася да аднастайнага тону яго, што зусім ня чула. Начын час быў найлепшым часам для Ключановіча цяпер. Дарма што стомленасыць ад штодзённай працы й чалавечага гулу ўвечары сплюшчвала вочы й хіліла голаў на спачын. Васіль удала перамагаў яе, і, бывала, далёка за поўнач была відаць ягоная высокая постаць, і ценъ ад яе клалася шэрый зданьню па коўдрах і вонратках зваленых сном змарнельых арыштанатаў, што побач адзін аднаго, як тыя браты па няволі, аддаваліся цяпер нязбытным бачаньням волі й сваіх родзічаў.

3

Чытае Ключановіч пра Засімавага брата Маркела й усё больш праймаеца тым, як той суцяшаў сваю маці, каб яна не марнавала сябе думкамі пра ягоны хуткі кон ад хуткацечных сухотаў. «Маці, ня плач, — казаў Маркел, — жыцьцё ёсьць рай, і ўсе мы ў раі, але ня хочам таго ведаць, а калі б пажадалі даведацца, заўтра ж зрабіўся б на ўсім съвеце рай». Гледзячы на служкаў, ён выказваў жаднъне й самому паслужыць ім, быць слугою сваіх служкаў, такім, якім яны яму. Усялякі з нас, съцвярджаў ён, перад усіма ва ўсім вінаваты, а я больш за ўсіх. А чалавеку й аднаго дня досьць, каб пазнаць усё шчасце. Перастаньма сварыцца й забудзем крыўды, пойдзем у сад гуляць, будзем любіць адзін аднаго й багаслаўляць жыцьцё. А калі глядзеў на птушак, любаваўся імі і прасіў дараваньня ў іх. Такая божая слава вакол нас: птушкі, дрэвы, лугі, нябёсы, а я раней не прыкметціў такой красы й славы. Няхай я й грэшны перад Вамі, але затое мне ўсе даруюць за маю бязьмежную любоў да іх. Гэта ўсё ёсьць рай. Хіба ж я цяпер ня ў раі? — пытаўся Маркел. Гэта ён наказаў малому тады Зіню гуляць і жыць за яго. Маркел адышоў у лепшы съвет, а Зіню паслалі ў Пецярбург у кадэцкі корпус на гвардзейца вучыцца. Але з бацькоўскага дому Засіма вынес самыя каштоўныя ўспаміны аб сваім дзяяцтве. Ужо ў восем гадоў ад роду ў перадвелікодны тыдзень на абедні ў царкве мяне наведала духовася пранікнен'не. Там чыталі прыгчу аб Іёве, які пасыля страты ўсіх багаццяў, сям'і, скаціны ня стаў наракаць, а, кінуўшыся на зямлю, зъвярнуўся да Бога з словамі: «Голым выйшаў з лона маці, голым і зъвярнуўся ў зямлю, Бог даў, Бог і забраў. Няхай будзе блаславёна імя Господа цяпер і на векі». Тут перад праўдай на зямлі адбываецца дзеяньне вечнай праўды. А Іёў, хвялячы Бога, служыць не адно яму, але й усяму стварэнню яго з роду ў род і на векі вякоў, як быў чалавек прызначаны. Што за кніга гэтае съяўчэннае пісаньне, які цуд і якія ўрокі! І якая сіла далзвена чалавеку ёю! Гэтая статуя съвету й чалавека, характеристаў чалавечых, у ёй усё названае й усё паказана на векі вечныя. Пра красу съвету Божага й пра вялікую таямніцу яго Засімавы словаў лёгка кляліся на Васілеву душу й пакідалі там глыбокі сълед. «Усялякая траўка, усялякая казурка, мурашка, пчолка залатая, усе да зъздзіленьня ведаюць свой шлях; ня маючы розуму, таямніцу Божую съведчаць, самі безупынна яе твораць».

Васіль перачытаў хутка апавяданьне Айца Засімы аб ягонай адмове на дуэлі ад стрэлу пасыля таго, як праціўнік стрэліў

першым, і пра выход з афіцэрскага стану. Хутка пасъля гэтага Госпад Бог удастоіў яго самавітага манаскага шляху, на якім ён і ўзьняў на вышыню гэты духовы сан. І пачаў вучыць айцец Засіма, што насычэнне чалавечых патрэбаў вядзе адно да адасаблення й духовага самагубства. Канчаецца тым, што заместа віна крывёю ўпіваюцца. Замест свабоды трапілі ў рабства, а заместа служэння брацкай любові й чалавечаму юднанью трапілі ў разъяднанье й варажнечу. Рэчаў назапасілі больш, а радасыці стала менш.

Манах жа адсякае ад сябе лішнія патрэбы, самалюбную й гордую волю сваю ўтаймоўвае, бічуе паслухмянствам і дасягае з Божай дапамогай свабоды духу а разам з тым і духовай весялосыці. Вызвалены ад тыранства рэчаў і звычак, ён здольны ўнесыці вялікую думку й пайсьці ёй службыць.

Васіль асабліва кратала думка аб тым, што чым ніжэй і бядней чалавек, тым больш у ім можна заўважыць зычлівасыці й праўды. Адно ў чалавечай духовай годнасці ляжыць роўнасць, і гэта разумеюць адно ў нас. Беражыце вобраз Хрыстовы, і ён зазіхаціць як найкаштоўнейшы дыямант усяму съвету.

А чалавек, паводле думак Засімы, пад канец будзе знаходзіць свае радасыці адно ў чынах асьвечанасыці й літасыцівасыці, у эвангельскім служэнні ўсім, а ня ў жорсткіх паганскіх радасыцях, як цяпер у аўядзеніні, распусыце, фанабэрystасыці й зайдросным узвышэнні аднаго над другім. З Хрыстом мы гэту вялікую справу вырашым. А тыя, якія хочуць наладзіць жыцьцё спрэядліва, але без Хрыста, кончаць тым, што зальюць съвет крывёю, бо кроў кліча кроў, а той, хто вышыгне меч, ад мяча й загіне. І калі б не Хрыстовае вучэнне, гэтак і зынішчылі б адзін аднога нават да апошніх двух чалавекаў на зямлі. Ды і гэтыя два апошнія ня здолелі б у сваёй ганарлівасыці ўтрымаць адзін другога, так што апошні зынішчыў бы перадапошняга, а затым і самога сябе. Але збылося слова Хрыстовае, што дзеля пакорлівых і рахманных скараціцца тое зынішчэнне.

Чытаючы павучэнні Засімы, Ключановіч і не заўважыў, што ён ужо ўсю ноч прастаяў на нагах, а за вокнамі пачало ўжо займацца на дзень. Недзе на ўсходзе пачала ўжо съвяціць зара, і ейныя цененіекі пасмачкі ўжо краналіся съветлымі ўзорамі на каменнай раме шыбянічнага шкла. Васіль дайшоў да самага важнага для яго — думак Засімы пра малітву, любоў і дачыненіні да іншых съветаў. «Браты, ня бойцеся людзкага грэху, — чытаў далей Ключановіч павучэнні з Жыцьця старца Засімы, — любіце чалавека й грэшнага, бо такая любоў падобная

Божай любові й ёсьць вершалінай любові на зямлі. Любіце кожнае стварэнне Божае, і сущэльны съвет, і кожную пясчынку. Кажны лісточак, кожны прамень Божы любіце. Любіце жывёлін, любіце расыліны, любіце кожную рэч. Будзеш любіць усялякую рэч і тайну Божую пазнаеш у рэчах. Пазнаеш аднойчы й ужо няспынна пачнеш пазнаваць усё далей і больш, усялякі дзень. І палюбіш, нарэшце, увесь съвет ужо сущэльнай, сусъветнай любоўю. Жывёлін любіце: ім Бог даў пачатак думкі й радасыць ціхамірную. Не каламуцьце ж яе, не мучце іх, не забірайце ў іх радасыці, не праціўцеся Божай думцы. Чалавек, не фанабэрся перад жывёламі: яны бязгрэшныя, а ты сваёй вялікасцю гнайш зямлю сваім зьяўленьнем на ёй і сълед свой гнойны пакідаеш пасъля сябе — на жаль, амаль усялякі з нас! Дзеткаў любіце асабліва, бо яны таксама бязгрэшныя як анёлы й жывуць для замілавання нашага, для ачышчэння сэрцаў наших і як нейкае назначанне. Бяда таму, хто абразіць дзіцяня. А мяне айцец Анфім вучыў любіць дзеткаў: ён, мілы й маўчун у падарожжах, на жабраваныя грошыкі ім пернікаў і ледзянцу, бывала, купіць і раздасыць: такі чалавек, мінаць дзеткаў ня мог без усхвалявання душэўнага....»

Васіль Ключановіч гэтак расчуліўся ад праніклівай глыбіні тых думак, што пачаў ад узбуджання чытаць голасна тое месца, якое было як бы ў ягоным сымбалем веры, ягоным выпакутаваным крэда.

4

Тым часам камэра пра буджалася да новага вэрахлага дня, за момант усе ўжо былі на нагах, пачыналі гаворкі, іншыя чакалі каманды на выход у емінную залю, дзе іх чакала міска баланды й штодзённая пайка чорнага, але для вязні смачнейшая за пірог, хлеба. Васіль уголос прамаўляў адно слова: «Узяць сілаю ці пакорлівай любоўю?» Заўсёды вырашай: «Вазьму пакорлівай любоўю». «Вырашиш гэтак раз назаўсёды й увесь съвет пакарыць здолееш. Пакора любоўная — страшэнная сіла, з усіх мацнейшая, падобнай да якой няма».

— Так гэта вялікая думка Хрыста нашага Спаса, — ад сябе дадаў Васіль, звяртаючыся да ўсіх, а гледзячы пераважна на Платона Маланку, бы выпрабоўваючы на ім даходлівасыць тых важных словаў Хрыстовае навукі. Платон таксама пільна ўглядаўся ў збліжднелы й змарнелы ад недаспаныя Васілёў твар і думаў пра тое, што гэты Божы чалавек, такі непадобны на ўсіх тут, надта ўжо зарваўся ў сваім няпрошаным хадайніцтве да

Хрыста. И зусім не таму, што ён быў нязгодны з тымі добрымі словамі, зь якімі нельга было не згадзіцца, а хутчэй за ўсё, з прычыны свайго маладзецтва й уласцівасці пярэчыць. Пры гэтым яму аж надта ўжо захацелася паказаць перад ягонымі сукамэрнікамі дзециковую сваю ўдаласць. Ня доўга думаочы, ён скіраваў да Ключановіча адно слова. Ягоныя вусны, як бы незнарок, вымавілі нечакана адно брыдкаватае слова. Хаця ж яно было вымаўлена скрэз вусны, нібыта нячутна, тым ня менш бліжэйшыя да Платона вязні пачулі яго й адразу ўзарваліся рогатам.

— Вось праўда, заместа быць гатовым ісьці сънедаць, ён тут нам свайго Хрыста прапануе! — сказаў адзін з іх, відаць, з маладых уркаў, якому яшчэ больш за Платона карцела паказаць сябе, што й ён ня лыкам шыты й здольны здабыць сабе аднадумцаў. Але неяк тады ніхто больш голасна не падтрымаў яго, і ён хутка сцішыўся ў сваім утрапеніні. А Платону адразу сталася сорамна за свой учынок. Ключановіч адно адказаў яму жалю годным позіркам і ледзь прыкметным кіўком зьдзіўлення. Ніводна рысаю твара ён ня выказаў асуды Платонавага учынку. Словы, якія ў такім выпадку самі просяцца на вусны, ён пакінуў на пазнейшы час. «Няхай адумаецца, ацьверазее, — падумаў Васіль і спыніў сваё чытаныне на сяньня. — Час дасьць змогі яму зразумець і дайсці да праўды. Ня буду яму судзьдзёю адразу па гарачых сълядох. Маладосці звычна памыляцца й чапляцца за гарачыя, неабдуманыя слова. Памажы яму, Божа, дайсці да праўды й стаць чалавекам! Амэн!»

За колькі часінаў званок апавясьціў усіх, што трэ' ўжо ўсім выходзіць у калідор і шарэнгаю ісьці ў сталойку, аб пасыля ўсім сунуцца ў майстэрні на працу. Пачыналася шэрай штодзёншчына.

Платон Маланка адчуваў сябе блага. Яму было брыдка за сказанае тое слова ў адрас Васіля Ключановіча. «І які д'ябал пацягнуў мяне за язык тады ў тулу ліхую часіну?» — бесьперапынна думаў ён аб сваім учынку. — Тоё, што Васіль нічога тады не сказаў на тое агідане слова, яшчэ больш карабаціла Платона й рабіла ягоны учынок яшчэ больш нясыцерпным. Думаў ён пра яго, калі глытаў ранішнюю бурду ў емільні, не спыніў абліяркоўваць у часе працы, калі страчыў на машыне нейкія кашулі, а ўсылед за строчкай цягнуўся думкай, што зрабіў тое, ад чаго чалавеку трэба чырванець і хоць на вочы не паказвацца. Гэта ж які сорам чалавеку, які прэтэндуе на гонар інтэлігента, а цяпер так аскандаліўся. Бываюць жа часіны-няўклюды, калі з вуснаў

нешта нечаканае вырвецца, пасыля якога мала чырванець, хоць у проламку кідайся.

У дакорлівых разважаньнях прайшло яшчэ колькі дзён. Уначы, прачынаючыся, калі пераварочваўся на іншы бок, Платон заўважаў высокую постаць Ключановіча, які, па-ранейшаму стоячы, чытаў «Карамазавых». Але сон хутка браў сваё, і Платон хутка пазбываўся съведамасці й паглынаўся начной нірванай. Ўраныні ўсе хутка выправаджваліся на съняданыне, а пасыля на працу. Аднак Платон часта мераў пільным поглядам Ключановічу фігуру й думаў, як гэта зачапіць яго, каб прынесці яму сваю споведзь і напрасіць прабачэння. Немаведама, як доўга магла цягнуцца гэтая няпэўнасць, але хутка было абвешчана, што Платону трэ' ўжо зьбірацца да этапу — на Захаднюю Сібір этап вывозіцца ў панядзелак. У суботу гэта стала вядомым. Ключановічаваму этапу ў Казахстан чарга яшчэ не прыйшла. Хутка прыйдзеца разывітацца з чалавекам, да якога Платон чуў асаблівую павагу, вылучаў яго з усіх сваіх таварышаў па няшчасці, а тут яшчэ зрабіўшы яму такую крыўду, пачуваваў і зусім ававязаным. І ён наважыўся ававязкова пагаварыць зь ім ў той жа вечар. Спадзяваўся, што яму ўдасца змыць зь сябе ім жа зробленую віну. Але не прыйшлося яму нават праяўляць ініцыятыву.

Увечары, калі вярталіся ў камэру пасыля еміны, Ключановіч сам зачапіў Платона, па-сяброўску паклаўшы сваю ценькую руку на ягонае плячо, з лагодай зьвяртаючыся да яго, як быццам нічога благога паміж ім і не адбылося.

— Ну вось і надыходзіць расставанье, нядоўгім было нашае знаёмства, — сказаў ён і неяк асабліва спагадна зірнуў Платону ў вочы. — Не пасыпелі добра запазнанца, як ужо лёс і разлучае нас. Немаведама, што нас чакае ўперадзе. Аднак, я спадзяюся, будзем лістывацца, абменьвацца думкамі ды ўражаньнямі з таго жыцця. Вам будзе горш у канцлягеры, чымся нам, якія едуць на выгнаныне адно ў вольную ссылку. Мы хоць будзем самі над сабою гаспадарамі ў вольны ад працы час. А Вам прыйдзеца заўёды пад наглядніцкім вокам быць, канваеры з Вас вачэй ня будуць спушчаць, за калочым дротам прыйдзеца Вам жыць колькі гадоў, на нарах прыйдзеца запазнанца ѹ з рознымі уркамі, пабачыць розны чалавечы зброд, вынесці ѹ зъянвагу ў абраузу. Але калі не загіненце, выйдзеце з таго пекла сапраўдным чалавекам. І там знайдзеце добрых людзей ды і самі старайцеся быць прыкладам для іншых...

Пры гэткіх словах усё нутро Платонава раптам наліosoя пачуцьцём спагады да свайго калегі, сталася так добра на сэрцы, што, здавалася, з душы звалілася цяжкая ношка, што апошнія дні гняла яго з раныя да вечара. Асьвятлелымі вачымама ён зірнуў у Васілёвы зренкі й ціхама прамовіў:

— Прабачце мне, я перад Вамі вінаваты за тое нялюдзкае слова. Даруйце, грэшнаму.

— Я ўжо дараваў Вам тады ж адразу. Усе мы вінаватыя... — спакойна лагодным голасам адказаў Васіль. — І я ня толькі вінаваты, але, магчыма, вінаваты ў першую чаргу й перад Вамі мушу прасіць дараваныя мае віны.

— Шчырае дзякую за дараваныне, — праказаў Платон, ухапіўся за Васілёву руку й пачаў яе трэсці. — Мне цяпер куды лягчэй, чымся было перад гэтym. Аднаго я не магу ўцяміць, чаму ж гэта й Вы вінаватыя ды яшчэ нават больш, чымся іншыя, бо ў першую чаргу.

— Вось аб гэтym я й маю жаданыне гаварыць з Вамі, — праказаў Васіль. Аб гэтym якраз я й чытаў, калі Вы сказали тое брыдкое слова. Вялікі старац Засіма вучыў не бянтэжыцца, калі бачыце грэх людзей, не саромецца яго й не баяцца, што ён затрэ Вашую справу, ня дасыць ёй спойніцца. Найлепшым ратункам будзе зрабіць сябе адказыкам за ўвесь грэх людзкі. Як толькі зробіш сябе адказыкам за ўсіх й за ўсё сумленна, дык адразу й убачыш, што яно так і ёсьць на самай справе й што ты гэта й ёсьць за ўсіх і за ўсё вінаваты. Калі ж будзеш скідаць сваё гультайства й сваю нядужасць на людзей, скончыштым, што далучысьце да д'ябальскай гордасці й пачнеш наракаць на Бога. Цяжка ахапіць разумам д'ябальскую сутнасць гардыні. Лепш не спакушацца ёю... Адно ясна, што ніхто ня можа нічым судзьдзёю быць. Ня можа судзьдзя судзіць злачынца, калі перад тым не пазнае, што й ён такі ж самы злачынца, як і той, што стаіць перад ім, і што ён-та за злачынства стаячага перад ім, магчыма, раней за ўсё й вінаваты. Бо быў бы я пра-ведны, дык, магчыма, і злачынцы таго не было б. Калі ты ўстане прыніць на сябе злачынства стаячага перад табою й судзімага тваім сэрцам, дык неадкладна прымі й папакутуй за яго сам, яго ж без падрока адпусці. И калі б самы закон паставіў цябе яго судзьдзёю, то наколькі магчыма зрабі гэтак, бо адыхдзе злачынца й асудзіць сябе сам яшчэ горш твойго суда. Калі ж адыхдзе з тваім пацалункам бяздушны, съмяючыся над табою ж, дык не спакушайся й тым: гэта значыць, не прыйшоў ягоны час, але ён прыйдзе некалі; а ня прыйдзе, усё адно: ні ён, так

другі за яго пазнае, і будзе пакутаваць, і асудзіць, і абвінаваціць сябе самога, і тым праўда будзе папоўнена. У гэтым і палягае ўся вера святых і іх спадзяваныні.

— Гэта мусіць таму Вы маўчалі ўсе тыя дні пасыля майго ўчынку, ня браліся судзіць яго, — выказаўся тут Платон і тым выявіў пачатак добрага зразуменяня свайго субяседніка.

— Праз усё жыцьцё я не съпяшаўся судзіць іншага, а цяпер асабліва, калі праняўся думкамі Засімы, — адказаў Васіль Платону й працягваў бяседу.

— Не губляйся, калі нават вакол цябе зласлівия людзі, бяздущныя й ня хочуць цябе слухаць. Тады ўкленчы перад імі й прасі ў іх прабачэння, бо сапраўды ты вінаваты ў тым, што ня хочуць цябе слухаць. А калі ты ня ў стане гаварыць з узлаванымі, дык службы ім моўкі й ва ўніжальнасці, ніколі не губляючи надзеі. Калі ж усе пакінуць цябе й выганяць сілаю, дык, застаўшыся адзін, укленчы зямлі й целу яе, абмачы яе сваім сълёзамі, і дасыць плён ад сълёзаў тваіх зямля, хоць бы ніхто й ня бачыў і ня чуў цябе ў тваёй самоце. Не губляй веры да канца, дарма, што здарылася ѹ усе зьбліся з правільнага шляху. Калі ты адзінным застаўся верным, прынясі ѹ тады ахвяру й ухвали Бога. А калі вас дваіх будзе сыйдзеца такіх, дык вось ужо й цэлы съвет, съвет жывой любові. Абдыміце адзін аднаго ѹ замілаваныні ѹvaschvaliцe Госпада, бо ѹ вас дваіх папоўнілася праўда яго. А калі сам зробіш грэх і им будзеш мучыцца, дык усьцесься за праўедніка, узрадуйся за яго, што калі ты саграшыў, дык ён праўеднік і не саграшыў.

— О якая гэта вялікая праўда, — выгукнуў уражаны Платон. — Як гэта важна ўмець радавацца за іншага, калі бачыши добрыя справы зь яго боку. Як нам усім бракуе гэтага ўмельства, здольнасці шчыра, ад усіх душы радавацца за другіх. Заместа гэтага культивуеца выведніцтва й падседжваныне. Вынікам такіх паводзінаў — поўныя турмы кандыдатаў на выгнаныне, такіх, як мы тут з Вамі. Калі ж будзе канец гэтай пякельні і калі людзі прыйдуть да розуму?

— Гэта станеца не раней, чым людзі вернуць у сваю душу вобраз Хрыста, зноў пасеюць у ёй зерні непераможнай сілы — пакорлівую ціхмянную любоў да людзей і ўсяго съвету, да ўсяго жывога й нежывога вакол нас. Пры гэтых умовах магчымая й духовая радасць, якую заўсёды адчувае праўеднік. Тады й зьявіцца здольнасць пераадольваць абурэнье й гнеў, жаданыне помсты зладзеям, можна будзе заспакойваць сэрца прыніцьцем віны на сябе. Кажны зможа съвяціць сваім съветам іншым,

асьвятляць шлях другім, і тыя, што маглі б пры іншых варунках зрабіць злачынства, ня зробяць яго пры съятле кожнага. Трэба моцна верыць, што пры съятле Хрыстовым, каб кожны вылучаў яго, многія й многія выратоўваліся б, а калі не яны, дык сыны іхня, а съвет твой будзе жыць і пасыля тваёй съмерці. Праведнік адыходзіць, а съятло яго застаецца. Кожны працуе для прышласці, а нагароды на гэтым съвеце не шукай: няхай ёю будзе духовая радасць, яку набывае праведнік. Будзь мудрым і заўсёды дабразычлівым. Знай меру, знай тэрмін усялякай зяве. Любі ўвесы съвет з захапленнем да непрытомнасці. Памятай, што гэта ёсьць дар Божы й вялікі, які на сяньня даецца адно абраным, каб некалі стаць агульным. Памагай, Госпад наш Ісус Хрыстос! Яго наsicце заўсёды ў сэрцы сваім і яму насьледуйце штодзённа й шточасна. Калі Васіль Ключановіч скончыў сваю мову, Платон Маланка адчуў вялікую ўдзячнасць да яго за тое, што той церпяліва ўсё растлумачыў яму й не зрабіў ніякага дакору за тое глупства, якое колькі дзён мучыла й дапякала Платона. Ён адчуваў, што нарэшце ён сустрэўся з тым наканаваным яму лёсам чалавекам, які будзе шмат значыць у ягоным далейшым жыцьці. Дарма што Васіль адно пераказваў павучаныні айца Засімы з рамана, але ён быў нагэтулькі прасякнуўся імі насірэз, што яны цяпер сталіся як бы яго другой натурай, выказвалі ягоныя собскія пераконаныні й былі выявамі ягонага крэда. «І як такога чалавека я змог, не хістаючыся, гэтак абраціць! О, ганьба мне, сорам!» — дакараў сябе ўпотай Платон, калі кожны зь іх падаўся да свайго на нарах мейсца. Ноч прайшла ў дакорах свайму сумленню. А раніцай наступнага дня было раптам абвешчана, што вялікі этап, у тым ліку й Платон, мусіць быць гатовым да адпраўкі на вакзал.

5

Прайшло багата часу з дня разлукі нашых пабрацімаў. Васіль Ключановіч жыў у маленъкім казахскім горадзе на выгнаныні. Прыладаваўся працеваць у бібліятэцы, пазнаўся зь некаторымі такімі ж, як і сам, выгнанцамі. Сустрэў нават сваіх суродзічаў і разам зь імі дзяліўся сумам па далёкай бацькаўшчыне. Усялякае гора куды лягчэйшае, калі ты не адзін і маеш калі сябе такіх жа гаруноў, якія дзеляць пароўнаму тваёй няшчасціце. Часам у вольны час яны зьбіраліся, каб пагаварыць аб веры, сваім народзе й спадзіваньнях.

Платон Маланка трапіў у канцэнтрацыйны лягер у Марыінску за Навасібірскам, жыў пад прымусам цяжкой працы,

штодня з брыгадай раніцай на съвітаныні валачыўся на землянія працы, капаў канавы, а пасыля вячэрняй баланды ды пераклічкі зваліваўся на нары й ледзь ні забітым засынаў пасыля працоўнай стомы. Вакол яго былі ўсе чужыя людзі розных заінтерасаваныняў, найбольш жа сялянаў, узятых за супраціўленне калгасам. Не было з кім перакінутца словамі аб тым, чым смылела душа. Калі й трапляліся суродзічы, дык далёкія ад ягоных ідэяў змаганыя за родныя загоны. Нікому не раскажаш, каб зі цікавасцю слухаў, пра свае намеры служыць роднай культуры, за якія й прыходзіцца цяпер плаціць няволю. Ды ў лягеры ня надта пагаворыш і пра Хрыста запаведзі. Скрозь і тут снуюць выведнікі, якія за лішнюю міску баланды гатовыя працаць і матку родную, а ня тое што чужога яму якогасці «нацдэма». Пэўна ж — інтэлігента, да якога яны часам палаюць беспадстаўнай няянівісцяй.

Аднойчы на працы, калі капаў ямы для электрычных слупоў на вуліцах сібірскага гораду й стаяў з радлёўкай на глыбокім дне, выкідаючы адтуль на паверхню лапата за лапатай зямлю, падышла маладая дзяўчына да краю тae яміны і, заглядаючыся ў Платонаў твар, пачала гаварыць:

— От бачыце, як нядобра рабіць благое. І такія харошыя хлопцы, прыгажуны, а займаліся мокрымі справамі. Цяпер і пажынаеце за свае дзеі. А не рабілі б гэтага, гулялі б цяпер на волі, смакавалі б жыцьцё ўса губу.

Што было адказаць ёй? Усё адно не паверыць, што мокрых справаў не было. У народным уяўленыні адно за крымінал і садзяць. Ці ж ёй было тлумачыць пра нейкіх нячутых ёю «нацдэмаў» і што сядзяць яны не за справы, а за словаў ў лепшым выпадку. Прыйшлося змоўчаць, хаця ж і надта хацелася ўсёй усім растлумачыць. Вось жа прыходзілася тапіць сваё гора ў собскай душы ды глынаць часам пралітую ад съведамасці свайго становішча горкую съязу. Але гэта на адзіноце. На людзях прыходзілася нічым не выдаваць сваю бяду й адно ўхмыляцца кожнаму.

Напісаў аднойчы Платон ліст да беларусаў у Казахстане на выгнаныні. Нейкім чынам дайшоў да яго іхны адрас. І неўзабаве атрымаў іхны адказ. Ужо з першых радкоў Платон адчуў Ключановічаву руку, прыкладзеную да зъместа таго ліста. Вялікай уцехай і радасцю павеяла на яго ад тых словаў, поўных спагады, сяброўскай дабразычлівасці й запраўднага суцяшэння.

«Дарагі Платон! Мы атрымалі тваё пасланьне й зь вялікай радасцьцяй прачыталі яго. Мы чыталі яго па адным, і чыталі яго ўголос усе разам. І кожны раз яно рабіла на нас усё большае ўражанье. Мы цалкам разумеем Вашую самоту. Немагчы-масыць абміняцца родным словам зь людзьмі прыгнітае Вас. Мы ведаем таксама, як дзеэ на Вас той табарны прыгон. Але мы рады за Вас, што не зламаліся й не разгубілі ў душы сваёй съветльяй мары маладосьці. З Вашага ліста гаворыць ідэалісты, якога не зламала бядка краю, ні ліха Вашага асабістага лёсу. Вашае паведамленье аб тым, як Вы ўнаучы чытаеце той жа твор і як Вы цяпер па-іншаму ўжо разумееце тыя ж мясыціны, з-за якіх Вы мелі сутычку ў менскай турме з Васілём Ключановічам, апошняга сярод нас асабліва ўзрадавала. Васіль нават выпісаў тое месца Вашага ліста ў свою кніжыцу, як узор магчы-мага ўзыходу на дарогу праўды пасяля блудных съцежак. Тым брыдкім словам ён ня толькі не абразіўся, а нават быў рады, што яно дало Вам змогу злыць зь сябе ўсё тое напластаванье гнойных нацёкаў, якія глушылі высокія духовыя парываньні Вашае душы. Ён ужо быў пэўны ў тым пасяля Вашае апошняе размовы зь ім перад этапам. Цяпер Вы лішні раз пацвердзілі ягоную веру ў Вас, Вашыя здольнасці выратавацца з пры-гнобленья нашага часу, ўзъняцца да высокага неба чыстага Хрыстовага запавету. Ён цяпер у душы моліцца разам з Вамі за Вашую вытрываласць, каб Бог даў Вам сілы вытрываць няго-ды часу і выйсьці зь іх яшчэ больш загартаваным для нялёгка-га, поўнага неспадзяваных выпрабаванняў, жыцця.

Ад сябе скажам яшчэ, што трэба прыглядацца да людзей, яны ёсьць усюды, і сярод зньяволеных знайдуцца такія, якія і разумеюць Вас і чым-небудзь узбагаціць Вас у сваіх дачынень-нях. Для Господа ўсе роўныя, а блазнаватыя нават карыстаюцца асаблівай раскошай у Святога Духа й заўсёды шчасныя. І ніколі не перастаўайце рабіць добры ўплыў і на самых са-танінскіх, бо й у іх недзе на сподзе душы цепліцца съветлая іскрынка добра. Не гасіце яе, а раздувайце яе ў вялікае полымя Хрыстовай пакорлівай любові. З Вамі ўсемагутная сіла яе. З най-лепшымі зычэннямі добра га здароўя. Ваши беларусы ў Ка-захстане».

Платон некалькі разоў перачытаў той ліст, затым склаў яго і паклаў пад куртку бліжэй да сэрца. Ён не разлучаўся зь ім ні ўдзень, ні ўнаучы і насіў яго як тастамэнт шчырай прыязыні й духовасе единасці з суродзічамі ў съвеце.